

Conceptual Coherence and Theological Convergence of Christian Ecumenism and Islamic Rapprochement: A Comparative Theological Analysis

Narges Shakouri *

Researcher in Religious Studies, University of Religions
and Denominations, Qom, Iran

Akbar Bagheri

Assistant Professor, Department of History and Shi'a
Denominations, University of Religions and
Denominations, Qom, Iran

Mohammad Hossein
Mozaffari

President of the Center for Peace and Dialogue,
University of Religions and Denominations, Qom, Iran

Abstract

Abstract This article undertakes a comparative analysis of Christian ecumenism and Islamic rapprochement as two theological responses to the challenge of intra-religious plurality and conflict. The central question of the study is whether, from the perspective of Islamic theological foundations, ecumenism can be regarded as possessing a form of theological legitimacy, and what the boundaries and conditions of such legitimacy might be. Employing a descriptive-analytical approach and relying on documentary analysis, the study reconstructs the conceptual structures of both discourses through an examination of official ecumenical documents (including those of the World Council of Churches and the Second Vatican Council), contemporary Christian theological literature, and classical as well as contemporary Islamic juridical and theological sources. The findings demonstrate that while ecumenism and rapprochement display conceptual convergence at the level of a "theology of unity" and the "management of disagreement," ecumenism, as a doctrinal model of

*Corresponding Author: n.shakouri@urd.ac.ir

How to Cite: Shakouri, N., Bagheri, A., Mozaffari, M. H. (2025). Conceptual Coherence and Theological Convergence of Christian Ecumenism and Islamic Rapprochement: A Comparative Theological Analysis. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 6 (11). 75-119. DOI: 10.22054/jcst.2026.90575.1287

unity, cannot be considered theologically legitimate as a model for emulation within Islam, due to its incompatibility with Islamic monotheistic principles and the revelatory–ijtihādī logic of Islamic theology. Nevertheless, certain procedural and managerial aspects of ecumenism, once subjected to theological delimitation and critical contextualization, may be selectively utilized within the framework of the discourse of Islamic rapprochement.

1. Introduction

Religious plurality and intra-religious conflicts have long been among the most persistent challenges in the historical development of Abrahamic traditions. Both Christianity and Islam have experienced numerous doctrinal, institutional, and jurisprudential divisions that, at various moments, extended beyond scholarly debate and resulted in social fragmentation, political rivalry, and even episodes of religious violence. Within such contexts, the pursuit of unity, whether in the maximal sense of institutional reconciliation or in the minimal sense of peaceful coexistence grounded in mutual recognition, has emerged as a central concern for theologians and religious intellectuals.

Two notable responses to the problem of intra-religious division are the Christian ecumenical movement and the Islamic discourse of rapprochement among schools of thought. While these two traditions developed in different historical and theological contexts, both represent attempts to redefine the relationship between unity and diversity within a shared religious horizon. Each approach seeks to reinterpret the "Intra-religious other" not merely as a rival or doctrinal adversary but as a participant within a broader community of faith.

2. Research Questions

The study is structured around three primary research questions:

1. What theological and conceptual foundations underlie Christian ecumenism and Islamic rapprochement respectively?
2. To what extent do these two frameworks converge in their approaches to unity and the management of intra-religious diversity?
3. From the standpoint of Islamic theology, can ecumenism be regarded as a legitimate model for inter-sectarian engagement, and if so, what are the limits of such legitimacy?

3. Literature Review

Western scholarship on Christian ecumenism is extensive, tracing its modern origins to the Edinburgh Missionary Conference (1910) and the creation of the World Council of Churches (1948). These works examine the movement's theological motivations, institutional arrangements, and doctrinal negotiations, with figures such as Walter Kasper and the Faith and Order Commission emphasizing "Visible unity" as its core aim. In contrast, Persian scholarship on ecumenism is limited, consisting mainly of descriptive studies or translations, with only a few deeper analyses, such as those by Mohammad Masjed Jamei, offering more than historical overview.

Research on Islamic rapprochement is broader, covering Qur'anic foundations of unity, historical Sunni-Shi'i relations, and twentieth-century efforts to promote scholarly cooperation. Yet much of this literature remains either historically institutional or normatively apologetic. English-language studies sometimes use the term "Islamic ecumenism," though "Rapprochement" more accurately reflects Islam's emphasis on cooperation rather than sacramental unity. Notably, few works provide a systematic comparative study of the two traditions, a gap this article seeks to address.

4. Methodology

The study employs a qualitative descriptive-analytical methodology grounded in documentary research. Primary sources include official ecumenical texts such as *Unitatis Redintegratio* of the Second Vatican Council and major documents issued by the World Council of Churches. In addition, classical and contemporary Islamic sources, spanning jurisprudence, theology, and intellectual history, are examined to reconstruct the conceptual foundations of the rapprochement discourse.

The analytical framework proceeds in three stages. First, the conceptual structure of Christian ecumenism is reconstructed, focusing on its theological foundations, historical development, and institutional mechanisms. Second, the internal logic of Islamic rapprochement is examined through its historical evolution, doctrinal premises, and normative principles governing intra-religious relations. Third, the two paradigms are compared through a set of analytical criteria including the concept of unity, the understanding of doctrinal

difference, mechanisms of conflict management, and the role of religious institutions.

5. Conclusion

The analysis reveals both meaningful convergences and significant divergences between Christian ecumenism and Islamic rapprochement. At the conceptual level, Christian ecumenism seeks to promote what is often described as "Visible unity" among churches. This vision does not necessarily require the elimination of historical and doctrinal differences; rather, it aims at a form of communion in which churches mutually recognize one another's sacraments, ministries, and apostolic traditions. The theological foundation of this approach is commonly expressed through the concept of *koinonia*, which refers to a shared participation in the life of the Trinity and the apostolic faith.

Islamic rapprochement, by contrast, is grounded in the concept of the *Ummah* as a unified community of believers. Within this framework, unity is not defined through institutional integration but through adherence to the core principles of Islamic belief, including the oneness of God, prophethood, and the authority of the Qur'an. Differences among legal schools and theological interpretations are generally viewed as the result of diverse interpretive methodologies rather than as threats to the essential unity of Islam.

Institutionally, the two traditions also differ. Christian ecumenism is supported by formal inter-church organizations, structured theological dialogues, and jointly issued doctrinal statements. Islamic rapprochement, in contrast, largely develops within decentralized scholarly networks and relies on juridical principles, ethical norms, and academic dialogue rather than supranational institutional frameworks.

Despite these differences, three areas of convergence can be identified. Both traditions treat unity as a theological imperative, seek to transform religious disagreement into manageable diversity within a shared faith framework, and establish normative guidelines for regulating discourse and conduct toward intra-religious others. Overall, while ecumenism cannot be directly transferred to the Islamic context due to theological and institutional differences, certain dialogical and procedural aspects of the ecumenical experience may

still offer constructive insights for strengthening contemporary efforts toward rapprochement among Islamic schools of thought.

Keywords: Christian Ecumenism, Islamic Rapprochement, Theological Legitimacy, Theology of Unity, Management of Intra-Religious Disagreement.

روایی و همگرایی مفهومی اکومنیسم مسیحی و تقریب مذاهب اسلامی: مطالعه‌ای در الهیات تطبیقی

دکتری و پژوهشگر مذاهب اسلامی (گرایش تقریب)، دانشکده مذاهب اسلامی،
دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران * **نرگس شکوری**

استادیار گروه تاریخ و فرق تشیع، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران **اکبر باقری**

استادیار و ریاست مرکز صلح و گفت‌وگوی دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران **محمد حسین مظفری**

چکیده

مسئله تقریب مذاهب اسلامی در دهه‌های اخیر علی‌رغم تکثر گفتمان‌ها و ابتکارهای نهادی، همچنان با چالش ناپایداری، واکنشی بودن و محدود ماندن به سطوح نمادین مواجه است. بخش قابل توجهی از این ناکامی‌ها ناشی از فقدان چارچوبی نظری برای مدیریت پایدار اختلاف مذهبی است؛ چارچوبی که بتواند میان روایی (مشروعیت دینی) و همگرایی مذهبی، پیوند برقرار کند. این پژوهش با تمرکز بر این خلأ به تحلیل تطبیقی-انتقادی اکومنیسم مسیحی (به مثابه یک همگرایی درون دینی در سنت‌های مختلف مسیحی) و تقریب مذاهب اسلامی به عنوان دو پاسخ الهیاتی به مسئله اختلافات عقیدتی می‌پردازد. پرسش محوری پژوهش آن است که آیا می‌توان از منظر مبانی اسلامی برای اکومنیسم نوعی روایی الهیاتی قائل شد و مرزهای شاخص این روایی چیست. پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه تحلیل اسنادی و با اتکا به متون رسمی اکومنیسم (شورای جهانی کلیساهای واتیکان دوم)، اسناد الهیات مسیحی معاصر و منابع اسلامی، سازه‌های مفهومی هر دو گفتمان را بازسازی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که اگرچه اکومنیسم و تقریب در سطح «الهیات وحدت» و «مدیریت اختلاف» واجد همگرایی مفهومی اند، اما اکومنیسم در جایگاه مدلی اعتقادی برای وحدت،

به دلیل تعارض با مبانی توحیدی و منطق وحیانی اسلام، فاقد روایی الهیاتی برای الگوگیری است. با این حال، برخی عناصر فرایندی و مدیریتی اکومنیسم، پس از مرزبندی الهیاتی و بومی سازی انتقادی، می توانند به صورت گزینشی در چارچوب گفتمان تقریب مورد استفاده قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها: اکومنیسم مسیحی، تقریب مذاهب اسلامی، روایی الهیاتی، الهیات وحدت، مدیریت اختلاف درون دینی.

مقدمه

چندگانگی درون دینی و درگیری های مذهبی، از ماندگارترین چالش ها در تاریخ ادیان ابراهیمی به شمار می آیند. مسیحیت و اسلام در گذران تاریخی خود با گونه های متعددی از اختلافات اعتقادی، فقهی و ساختاری مواجه بوده اند؛ اختلافاتی که در بسیاری موارد از رویارویی علمی فراتر رفته و به گسست های اجتماعی، سیاسی و حتی خشونت دینی انجامیده است. در چنین بستری، تلاش برای دستیابی به وحدت — چه در معنای حداکثری آن به مثابه اتحاد و چه در سطح حداقلی؛ هم زیستی مبتنی بر مدارا — به یکی از دغدغه های محوری متفکران و نظریه پردازان دینی تبدیل گشته است.

جنبش اکومنیسم در مسیحیت و گفتمان تقریب مذاهب در جهان اسلام را می توان دو پاسخ الهیاتی و گفتمانی به اختلافات درون دینی دانست. هر دو رویکرد، باوجود تفاوت ها و ناهمسانی های بنیادین در مبانی الهیاتی و نهادی، می کوشند نسبت تازه ای میان وحدت و اختلاف درون دینی تعریف کنند و «دیگری درون دینی» را نه صرفاً به مثابه رقیب یا خصم، بلکه به عنوان شریکی در یک افق ایمانی مشترک بازخوانی نمایند. حال در مواجهه با این دو واکنش؛ پرسش اصلی مقاله شکل می گیرد: آیا می توان از منظر الهیاتی از نوعی روایی و همگرایی مفهومی میان اکومنیسم مسیحی و تقریب مذاهب اسلامی سخن گفت و این روایی و همگرایی در چه سطوحی قابل دفاع است و در کجا با محدودیت ها و مرزهای جدی مواجه می شود؟ طرح این پرسش می تواند به روشن تر شدن جایگاه الهیاتی هر سنت کمک کند و همچنین افق های نظری واقع بینانه تری برای پروژه های وحدت گرا در لایه درون دینی (intra-religious) و گفت وگوهای بینادینی (interreligious) فراهم آورد.

اما چرایی طرح این پرسش و محدود کردن دامنه بحث به سطح مفهومی و روایی، در این واقعیت نهفته است که پیش از هرگونه بحث دین شناسانه مقایسه ای یا ورود به سطح عملی و پیش از هر داوری درباره امکان همگرایی یا الگوگیری متقابل، لازم

است روشن شود این دو گفتمان در سطح الهیاتی و مفهومی اساساً چه برداشتی از مفاهیمی چون وحدت و اختلاف دارند و آیا این برداشت‌ها در چارچوب سنت دینی خود واجد روایی هستند یا خیر. در این چارچوب، مقصود از الهیاتی در این پژوهش، نه داوری کلامی درباره حقانیت مذاهب یا اثبات و نفی آموزه‌های اعتقادی خاص، بلکه بررسی فهم الهیاتی از اختلافات درون دینی و سنجش مشروعیت آن‌ها در افق ایمان دینی است.

فرض راهنمای پژوهش آن است که مفهوم وحدت در گفتمان تقریب مذاهب اسلامی و در جنبش اکومنیسم مسیحی، دست کم در تلقی‌های رایج، به نحو یکسان فهم نمی‌شود و بر منطق‌های الهیاتی متمایزی استوار است؛ فرضی که مقاله حاضر می‌کوشد آن را به صورت تحلیلی بررسی و ارزیابی کند. تمرکز بر این سطح، به معنای نادیده گرفتن لایه‌های تاریخی، نهادی یا سیاسی نیست، بلکه به منزله فراهم کردن بنیانی نظری برای هرگونه پژوهش مستقل بعدی درباره پیامدها و امکان‌های عملی وحدت تلقی می‌شود.

این مقاله می‌کوشد با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه تحلیل اسنادی، سازه‌های مفهومی اکومنیسم مسیحی و تقریب مذاهب اسلامی را بازسازی و سپس در قالب تحلیلی معیارمحور مقایسه کند. از این رو، پس از مرور پیشینه پژوهش، ابتدا چارچوب مفهومی اکومنیسم و سپس منطق درونی گفتمان تقریب بررسی می‌شود و در نهایت، تحلیل تطبیقی بر اساس معیارهای استخراج شده از بخش اکومنیسم انجام خواهد شد.

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه پژوهش می‌توان گفت که در حوزه اکومنیسم مسیحی، در منابع فارسی، پژوهش‌های مستقل کم‌شماری وجود دارد. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که فراتر از ترجمه متون الهیات مسیحی یا معرفی‌های کلی، مطالعات جامع و نظام‌مند

درباره اکومنیسم در دسترس نیست و این حوزه همچنان با فقر پژوهشی مواجه است.^۱ در این میان، آثار محمد مسجدجامعی از معدود تلاش‌های مستقل به شمار می‌آیند که به برخی ابعاد همگرایی مسیحی پرداخته‌اند؛ آثاری که هرچند واجد اهمیت‌اند، اما غالباً رویکردی توصیفی-گزارشی دارند و کمتر به صورت‌بندی الهیاتی منسجم می‌انجامند.^۲

در مقابل، در منابع لاتین، ادبیات نسبتاً گسترده‌ای درباره اکومنیسم مسیحی شکل گرفته است که عمدتاً به تاریخچه جنبش، تحلیل اسناد رسمی کلیسایی و بررسی دستاوردها و چالش‌های الهیاتی و نهادی آن می‌پردازد. بخش قابل توجهی از چارچوب نظری و داده‌های تحلیلی این مقاله نیز بر چنین منابعی استوار است.

در باب تقریب مذاهب اسلامی نیز پژوهش‌های متعددی، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، درباره تاریخچه نهادهای تقریبی، مبانی قرآنی و روایی وحدت و واکنش جریان‌های موافق و مخالف تقریب انجام شده است. بااین حال، بخش مهمی از این مطالعات یا ماهیتی تاریخی-نهادی و ملی دارند، یا در چارچوب دفاع کلامی و فقهی از اصل تقریب سامان یافته‌اند و کمتر به تحلیل مفهومی و الهیاتی تطبیقی پرداخته‌اند. در بررسی آثار لاتین مرتبط با تقریب مذاهب اسلامی، توجه به دو نکته پژوهشی ضروری است که گاه مورد غفلت قرار می‌گیرد:

نخست آنکه در ادبیات انگلیسی، معادل دقیق‌تر و رساتری که برای تقریب مذاهب اسلامی به کار می‌رود، اصطلاح "Rapprochement" است که از نظر بار مفهومی، نسبت به اصطلاح رایج‌تر "proximity" نزدیکی بیشتری به معنای الهیاتی و هنجاری تقریب دارد. دوم آنکه در برخی پژوهش‌های لاتین، از اصطلاح "Islamic

۱. هاروی، وان اوستین. (۱۳۹۰). فرهنگ الهیات مسیحی (ترجمه جواد طاهری). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲. مسجدجامعی، محمد. (۱۳۹۶، ۱۴ شهریور). «تقارب مسیحی: تجربه کلیسای ارتدوکس روس و واتیکان». مؤسسه مرام <https://maraminstitute.com/?p=172>.

"Ecumenism" برای اشاره به تلاش‌های وحدت‌گرایانه درونی اسلام استفاده شده است؛ کاربردی که ماهیتاً با اکومنیسم در سنت مسیحی تفاوت دارد و بیش‌تر ناظر به ابعاد تاریخی، فقهی، سیاسی یا مدیریتی اختلافات مذهبی در جهان اسلام است و کمتر در قالب یک صورت‌بندی صریح و نظام‌مند الهیاتی ارائه می‌شود.^۱

با بررسی این ادبیات، خلأ یک پژوهش تطبیقی - که بتواند اکومنیسم مسیحی و تقریب مذاهب اسلامی را به‌طور هم‌زمان و در سطح مفاهیم و سازه‌های الهیاتی موردبررسی قرار دهد - بارز و مشهود است. این نوشتار مبتنی بر دیدگاه توصیفی-تحلیلی و وابسته به روش تحلیل اسنادی است تا مقایسه‌ای الهیاتی-مفهومی میان دو گفتمان اکومنیسم مسیحی و تقریب مذاهب اسلامی ارائه دهد؛ مقایسه‌ای که در آن، ابتدا مبانی و سازه‌های الهیاتی اکومنیسم مسیحی بازسازی می‌شود، سپس منطق درونی و میراث تقریبی در سنت اسلامی بررسی می‌گردد و درنهایت، روایی و همگرایی مفهومی این دو گفتمان بر محورهای وحدت، اختلاف و مواجهه با «دیگری درون‌دینی» تحلیل می‌شود.

۱. چارچوب مفهومی اکومنیسم: تعریف، مبانی و سازوکارها

۳-۱ تعریف تحلیلی و افق الهیاتی اکومنیسم

اکومنیسم، در معنایی که در ادبیات الهیات مسیحی تثبیت شده است، به جنبشی درون‌مسیحی، مدرن و ساختاریافته اطلاق می‌شود که در واکنش به انشقاق‌ها و شکاف‌های تاریخی میان کلیساها پدید آمده و در قالب شوراهای، نهادها و اسناد رسمی تداوم یافته است (Rouse & Neill, 1954, pp. 1-8; Kasper, 2004, pp. 3-6). در این معنا، اکومنیسم نه صرفاً بیانگر نوعی رویکرد اخلاقیِ مداراگرانه است و نه صرفاً ناظر به همکاری‌های اجتماعیِ موردی میان کلیساها، بلکه پروژه‌ای الهیاتی-نهادی (Theological-

۱. پروژه شیعه و امور جهانی (۲۰۲۱). Legacies of Islamic Ecumenicism: Taqrib, Shi'a-Sunni Relations, and Globalized Politics in the Middle East.

Harvard Divinity School, Harvard University. <https://shia.harvard.edu>

Institutional Project) برای نزدیک کردن کلیساهای مسیحی به نوعی «وحدت قابل رؤیت» (Visible Unity) به شمار می آید (WCC, 2013, pp. 2-5).

مراد از «وحدت قابل رؤیت» آن است که کلیساهای مختلف، در عین وفاداری به سنت‌ها و ساختارهای خاص خود، به سطحی از همگرایی در ایمان و آیین دست یابند که تعمید یکدیگر را معتبر بدانند، امکان مشارکت در برخی مناسک عبادی را داشته باشند و ساختارهای خدمتی یکدیگر را تا حدی به رسمیت بشناسند. (WCC, 1982, pp. ix-xii). این وضعیت معمولاً با مفهوم «کمونیون/کینونیا» (Communion/Koinonia) «توصیف می‌شود؛ مفهومی که به رابطه‌ای مشارکتی و درجه‌مند میان کلیساها اشاره دارد که در آن، هر کلیسا ضمن حفظ هویت سنتی خویش، دیگری را به عنوان کلیسایی معتبر در چارچوب ایمان مسیحی می‌پذیرد و بدین سان، امکان سهیم شدن تدریجی در حیات کلیسایی فراهم می‌شود (Kasper, 2004, pp. 19-27; WCC, 2013, pp. 13-18).

بر پایه این تلقی از وحدت قابل رؤیت و فهم کلیسایی کمونیون، می‌توان اکومنیسم را چنین تعریف کرد: اکومنیسم پروژه‌ای درون مسیحی است که هدف آن ایجاد یا تعمیق نوعی وحدت قابل رؤیت میان کلیساهاست؛ وحدتی که نه از طریق حذف تفاوت‌های سنتی، بلکه از راه گفت‌وگوی الهیاتی، همگرایی تدریجی در آموزه‌ها و آیین‌ها و از رهگذر شکل‌گیری سطوحی از کمونیون نهادی و عبادی پیگیری می‌شود. در این چارچوب، «دیگری درون مسیحی» نه به عنوان رقیب یا دیگری بیرون از کلیسا، بلکه به مثابه شریکی در ایمان رسولی (Apostolic Faith)، هرچند در سنتی تاریخی و نهادی متفاوت، باز شناخته می‌شود (Unitatis Redintegratio, 1964, 2-4; Kasper, 2004, pp. 31-36).

این فهم از اکومنیسم به طور صریح در سند «بازگرداندن وحدت مسیحیان» (Unitatis Redintegratio) شورای واتیکان دوم تثبیت شده است؛ سندی که وحدت را نه بازگشت یک سویه کلیساها به یک مرکز نهادی واحد، بلکه فرایندی گفت‌وگو محور، مبتنی بر اصلاح متقابل و رشد تدریجی در کمونیون توصیف می‌کند (Unitatis Redintegratio, 1964, 4). از همین رو، در اسناد اکومینیکال معاصر، وحدت به گونه‌ای فهم می‌شود که در

آن، تفاوت‌های سنتی نه در تقابل با ایمان مشترک، بلکه بر پایه و در متن آن بازخوانی می‌گردند (Kasper, 2004, pp. 34-36).

بر این اساس، اکومنیسم در این پژوهش به عنوان چارچوبی الهیاتی-کلیسایی برای فهم و پیگیری وحدت درون مسیحی در افق «وحدت قابل رؤیت» تلقی می‌شود. این تعریف تحلیلی، ضمن تبیین ایجابی اهداف و مبانی اکومنیسم، مبنای مفهومی لازم را برای روشن ساختن مرزها و تمایزات آن با رویکردها و الگوهای هم‌جوار فراهم می‌آورد؛ به این معنا که تمایزگذاری‌های مفهومی، نه مبحثی مستقل، بلکه جزئی از خود فرآیند تعریف اکومنیسم به شمار می‌آیند و در امتداد آن قابل فهم‌اند.

۲-۳ مرزبندی اکومنیسم و الگوهای بدیل

برای پرهیز از خلط مفهومی، لازم است اکومنیسم به مثابه پروژه‌ای درون مسیحی برای بازسازی وحدت کلیسایی، از چند الگوی هم‌شکل اما متمایز بازشناخته شود. اکومنیسم نه هر نوع گفت‌وگو است و نه هر نوع همکاری؛ بلکه ناظر به شکلی خاص از پیوند کلیسایی است که مستقیماً به مسئله وحدت درون سنت مسیحی و نسبت میان کلیساها مربوط می‌شود.

نخست، اکومنیسم را نباید با گفت‌وگوی بین ادیانی یا گفت‌وگوی ورای دینی یکی گرفت. گفت‌وگوی بین ادیانی به رابطه و تعامل میان ادیان متمایز (مثلاً مسیحیت و اسلام یا یهودیت) می‌پردازد و موضوع آن غالباً تفاهم، هم‌زیستی، کاهش تنش، یا همکاری میان سنت‌های دینی متفاوت است. در مقابل، اکومنیسم اساساً در قلمرو درون مسیحی حرکت می‌کند و مسئله‌اش نه نسبت ادیان با یکدیگر، بلکه نسبت کلیساها و سنت‌های کلیسایی در درون مسیحیت است؛ از همین رو، پرسش مرکزی آن وحدت کلیسایی است، نه صرفاً تعامل دینی. (Meyer, 2020, pp. 559-576)

دوم، اکومنیسم با همکاری اجتماعی و اخلاقی نیز یکی نیست؛ هرچند می‌تواند با آن همپوشانی عملی داشته باشد. همکاری اجتماعی-اخلاقی ممکن است برون دینی باشد

(مثلاً همکاری مسیحیان با دیگر ادیان در حوزه‌هایی مانند صلح، عدالت، محیط‌زیست)، یا درون مسیحی باشد (مثلاً همکاری کلیساهای مختلف در خدمات اجتماعی)؛ اما در هر دو حالت، محور آن معمولاً کنش مشترک در عرصه عمومی است، نه حل و فصل مسئله وحدت کلیسایی. اکومنیسم — اگر به همکاری اجتماعی منتهی شود — در اصل به سطحی عمیق‌تر نظر دارد: یعنی بازتعریف و تعمیق پیوند کلیسایی، به گونه‌ای که وحدت فقط در سطح همکاری باقی نماند، بلکه در خود حیات کلیسایی و نسبت میان کلیساهای معنا پیدا کند.

سوم، اکومنیسم را باید از الگوهای صرفاً نهادی یا سیاسی وحدت نیز متمایز کرد؛ الگوهایی که وحدت را عمدتاً در قالب ادغام سازمانی، اتحادهای حقوقی، یا همگرایی اداری - ساختاری می‌فهمند. این نوع الگوها ممکن است در قالب کنفدراسیون‌ها، اتحادیه‌های سازمانی، یا چارچوب‌های بین سازمانی شکل بگیرد و بیشتر بر سازوکارهای مدیریتی، نمایندگی و هماهنگی نهادی تکیه کند. در سطح مثال، می‌توان به الگوهای اتحاد/کنفدراسیون کلیسایی (اتحادهای رسمی بین نهادهای کلیسایی) یا نیز نمونه‌های غیر کلیسایی مانند برخی سازوکارهای اتحاد در سازمان‌های بین‌المللی اشاره کرد که هدفشان هماهنگی و اجماع نهادی است، نه تحقق وحدت ایمانی به معنای اکومینیکال. اکومنیسم، برخلاف این رویکردها، وحدت را صرفاً نتیجه یک تصمیم‌سازمانی یا طراحی اداری نمی‌داند، بلکه آن را امری می‌فهمد که باید در سطح ایمان مشترک و حیات کلیسایی ریشه داشته باشد و سپس در سطوح نهادی نمود پیدا کند، نه بالعکس.

در نهایت، اکومنیسم را نباید با الگوهای نظری‌ای مانند پلورالیسم، نسبی‌گرایی یا انحصارگرایی یکی دانست. در برداشت‌های پلورالیستی، وحدت معمولاً به معنای برابر دانستن همه دیدگاه‌ها و کاستن از وزن باورهای اعتقادی هر سنت و مکتب فهم می‌شود؛ رویکردی که گاه به نوعی حداقل‌گرایی ایمانی می‌انجامد. از سوی دیگر، انحصارگرایی وحدت را از راه نفی دیگری و مطلق‌سازی حقیقت خودی دنبال می‌کند. اکومنیسم خود را از هر دو رویکرد متمایز می‌سازد: نه حقیقت را نسبی می‌کند و نه وحدت را به حذف یا

طرد دیگری فرومی‌کاهد. منطق آن بر این پیش‌فرض استوار است که کلیساهای مسیحی—با وجود اختلاف‌های تاریخی و تفسیری—همگی خود را متعهد به یک حقیقت ایمانی مشترک می‌دانند؛ بنابراین، گفت‌وگو در اکومنیسم به معنای جایگزینی حقیقت نیست، بلکه فرصتی برای تعمیق و اصلاح برداشت‌ها در چارچوب وفاداری به همان حقیقت مشترک است (WCC, 2013).

۳-۳ سیر تاریخی و نهادی شکل‌گیری اکومنیسم

هرچند اکومنیسم، به‌عنوان جنبشی نهادی و ساختاریافته، پدیده‌ای متعلق به قرن بیستم به شمار می‌آید، ریشه‌های فکری و الهیاتی آن را باید در کوشش‌های دیرپای مسیحیان برای تحقق نوعی وحدت آشتی‌جویانه جست‌وجو کرد. در این سیر تاریخی، تلقی مسیحیان از وحدت، اختلاف و دیگری درون کلیسایی به تدریج از الگویی که وحدت را در حذف تفاوت‌ها و جذب کامل دیگری می‌فهمید، به‌سوی الگویی گفت‌وگومحور با پذیرش کثرت کلیسایی تحول یافته است (Kasper, 2004, pp. 7-15).

در سنت پروتستان، متفکرانی چون هیوگو گروتیوس و گئورگ کالیکستوس در سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی کوشیدند اختلافات الهیاتی را از وضعیت تقابل و منازعه به سطحی از اشتراک رسانیده و با تمرکز بر حداقل آموزه‌های مشترک، امکان همگرایی میان کلیساهای را فراهم سازند. این رویکرد که در ادبیات الهیاتی با عنوان «ایرنیسم» شناخته می‌شود—اصطلاحی برگرفته از واژه یونانی *eirēnikos* به معنای صلح‌جویانه—به‌جای جدال‌های اعتقادی و تکفیر متقابل، بر آشتی، مصالحه و شناسایی نقاط مشترک تأکید داشت و از حیث معرفت‌شناختی می‌توان آن را یکی از زمینه‌های فکری شکل‌گیری رویکرد گفت‌وگومحور اکومینیکال در قرن بیستم دانست (Rouse & Neill, 1954, pp. 31-38).

در الهیات کاتولیک پیشامدرن، الگوی غالب در مواجهه با مسئله وحدت، الگوی وحدت از طریق بازگشت بود. بر اساس این تلقی، کوشش‌هایی همچون مجمع فلورانس

(۱۴۳۸-۱۴۳۹)، باوجود برخورداری از انگیزه‌های وحدت‌جویانه، وحدت مسیحیان را عمدتاً در بازگشت دیگر کلیساها به چارچوب نهادی کلیسای کاتولیک معنا می‌کردند و تمامیت حقیقت را به‌طور انحصاری در این کلیسا متمرکز می‌ساختند. این فهم از وحدت، از حیث مبانی الهیاتی و کلیساشناختی، با اکومنیسم معاصر تفاوتی اساسی دارد؛ چراکه اکومنیسم جدید بر نوعی هم‌اعتباری نسبی سنت‌های کلیسایی و امکان تحقق وحدت در عین کثرت تأکید می‌ورزد (O'Malley, 2010, pp. 67-75).

در سده نوزدهم، کوشش‌های وحدت‌گرایانه میان کلیساها به‌تدریج صورتی سازمان‌یافته و ساختارمند به خود گرفت. تأسیس «انجمن جهانی انجیلی» در لندن (۱۸۴۶) نخستین چارچوب رسمی برای همکاری میان کلیساهای پروتستان را فراهم آورد و زمینه ایجاد شبکه‌ای فراملی از ارتباطات و گفت‌وگوهای کلیسایی را مهیا ساخت. نقطه عطف این روند را می‌توان «کنفرانس جهانی میسیون» در ادینبرو (۱۹۱۰) دانست؛ کنفرانسی که برای نخستین بار در پی ترسیم افقی مشترک و عملیاتی برای مأموریت، بشارت و خدمت مسیحی برآمد و نشان داد که تحقق وحدت کلیساها صرفاً با کاهش اختلافات الهیاتی امکان‌پذیر نیست، بلکه نیازمند شکل‌گیری زبانی مشترک و نوعی هماهنگی نهادی در عرصه عمل است (Bosch, 1991, pp. 368-؛ Rouse & Neill, 1954, pp. 401-415). این تحول نشان داد که وحدت مسیحی، اگر بخواهد از سطح آرمان باقی نماند، ناگزیر است به پیوندی میان گفت‌وگوی الهیاتی و کنش نهادی-اجتماعی بیندیشد؛ پیوندی که بعدها به یکی از ستون‌های اصلی منطق اکومینیکال بدل شد.

در فاصله میان دو جنگ جهانی، جنبش اکومنیسم وارد مرحله‌ای نهادی‌تر و سازمان‌یافته‌تر گردید. پیامدهای اخلاقی و انسانی جنگ جهانی اول کلیساها را به بازاندیشی در باب مسئولیت اجتماعی خود واداشت و زمینه‌ساز شکل‌گیری دو جریان موازی اما مکمل شد: نخست، جنبش «حیات و عمل» (استکهلم ۱۹۲۵) که بر همکاری میان کلیساها در حوزه عدالت، صلح و اخلاق عمومی تأکید داشت؛ و دوم، جنبش «ایمان و آیین کلیسایی» (لوزان ۱۹۲۷) که تمرکز اصلی آن بر گفت‌وگوی الهیاتی و بازتعریف

مبانی مشترک ایمان قرار داشت. این دو جریان در نهایت در قالب «شورای جهانی کلیساها» به هم پیوستند و سه گانه مفهومی اکومنیسم - یعنی گفت و گوی الهیاتی، همکاری اجتماعی و افق وحدت قابل رؤیت - را تثبیت کردند (WCC, 1997, pp. 1-12).

تأسیس «شورای جهانی کلیساها» در آمستردام (۱۹۴۸) اکومنیسم را از سطح کنفرانس‌ها و شبکه‌های غیررسمی به سطح نهادی و سازمان‌یافته ارتقا داد. «بیانیه تورنتو» (۱۹۵۰) شورای جهانی کلیساها را نه یک فرا کلیسا، بلکه مجمعی برای مشورت و همکاری معرفی کرد و حدود اختیارات آن را روشن ساخت. اصل لوند (۱۹۵۲) به عنوان قاعده‌ای راهنما در همکاری‌های اکومنیکیال توصیه می‌کرد که کلیساها هر جا انجام عمل مشترک با تعهدات اعتقادی و آیینی بنیادین آنان ناسازگار نیست، امور را به صورت مشترک پیگیری کنند و تنها در موارد اختلافات اساسی، به طور جداگانه عمل نمایند. در سطح منطقه‌ای، «منشور اکومنیکی اروپا» (۲۰۰۱) همین منطق را در قالب الگوهای نهادی همکاری میان کلیساهای پروتستان، ارتدوکس و کاتولیک اروپایی تثبیت کرد. این اسناد، وحدت را از سطح تصمیم‌های موردی فراتر بردند و به صورت مجموعه‌ای از قواعد هنجاری و سازوکارهای نهادی درآوردند که می‌توانستند از بازتولید منازعات جلوگیری کرده و زمینه پذیرش نهادی تصمیم‌های مشترک را فراهم سازند (WCC, 1950, pp. 12-14؛ Kinnamon, 2003, pp. 55-63؛ WCC, 1952, pp. 15-18).

در سنت کاتولیک، شورای واتیکان دوم (۱۹۶۲-۱۹۶۵) نقطه عطفی مهم در رویکرد به اکومنیسم به شمار می‌آید. سند «بازگرداندن وحدت مسیحیان» (۱۹۶۴) برای نخستین بار به طور رسمی اعلام کرد که وحدت مسیحیان وظیفه‌ای الهی است و باید از طریق گفت و گویی هم‌تراز با دیگر سنت‌های مسیحی پیگیری شود. در این چارچوب، الهیاتی شکل گرفت که بر دعا، توبه تاریخی و اصلاح درونی تأکید داشت و بعدها با عنوان «اکومنیسم روحانی» شناخته شد. این تحول، زمینه گسترش گفت و گوهایی دوجانبه میان کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها و نیز ارتدوکس‌ها را فراهم ساخت و الگوی «پذیرندگی اکومنیکیال» را - که بر یادگیری متقابل و اصلاح درون سنتی به جای ادغام نهادی تأکید

دارد - تقویت کرد. در سنت ارتدوکسی نیز، کمیسیون‌های گفت‌وگوی رسمی کاتولیک-ارتدوکس در اسنادی چون «راونا» (۲۰۰۷) و «کییتی» (۲۰۱۶) به موضوعاتی همچون کمونیون، پریماسی (برتری مرجعیت) و سینودالیت (شورا-مداری) پرداختند و کوشیدند اختلافات تاریخی را در افق کمونیون بازخوانی کنند (Unitatis Redintegratio, Kasper, 2004, pp. 43-51; 1964, 1-4).

در این مرحله، اکومنیسم به تدریج از تمرکز صرف بر گفت‌وگوهای دوجانبه به سوی تولید اسناد مشترک و سنجش‌پذیر حرکت کرد؛ اسنادی که امکان ارزیابی عینی میزان همگرایی الهیاتی را فراهم می‌ساختند. از دهه ۱۹۶۰ به بعد، یکی از محورهای اصلی فعالیت‌های اکومنیکال کلیساها، تدوین متون مشترک الهیاتی باهدف تعمیق گفت‌وگو و نزدیک‌تر شدن سنت‌های مسیحی بوده است. (WCC, 1982, pp. ix-xv) در میان این اسناد، سند «تعمید، افخارستیا و وزارت» (لیما، ۱۹۸۲) جایگاهی برجسته دارد؛ سندی که حاصل چند دهه تلاش و گفت‌وگوی الهیاتی در کمیسیون «ایمان و آیین کلیسایی» شورای جهانی کلیساها و ناظر به ابعاد بنیادین حیات کلیسایی است. (WCC, 1982, pp. 1-38) اهمیت این متن در آن است که با صورت‌بندی و جمع‌بندی دیدگاه‌هایی که در جریان گفت‌وگوهای اکومنیکال به یکدیگر نزدیک شده بودند، برای نخستین بار این امکان را فراهم ساخت تا کلیساهای مختلف واکنش‌ها و پاسخ‌های رسمی خود را نسبت به یک متن مشترک و همگرایانه ارائه کنند. بدین‌سان، الگویی تازه برای سنجش‌پذیری و ارزیابی الهیاتی دستاوردهای اکومنیکال شکل گرفت (WCC, 1982, pp. 225-230).

در ادامه این مسیر، سند «کلیسا: چشم‌انداز مشترک» (۲۰۱۳) کوشید با تمرکز بر موضوعاتی چون ماهیت و رسالت کلیسا در افق الهیات تثلیثی، شهادت مشترک، عدالت و صلح، رشد در کمونیون و ضرورت اصلاح مستمر، چارچوبی جامع‌تر و همگرایانه‌تر برای فهم کلیسا ارائه دهد (WCC, 2013, pp. 1-25).

بدین‌سان، اکومنیسم معاصر وحدت را نه امری ایستا و صرفاً آموزه‌ای، بلکه فرایندی تدریجی، گفت‌وگومحور و نهادمند می‌فهمد؛ فرایندی که بر مجموعه‌ای از مفاهیم و

سازه‌های نظری استوار است و منطق خاصی برای فهم وحدت و اختلاف درون مسیحی پدید می‌آورد.

۴-۳ مبانی و سازه‌های مفهومی اکومنیسم

در سطح نظری، اکومنیسم بر منظومه‌ای از مفاهیم کلیدی و سازوکارهای بنیادین استوار است که هدف آن‌ها تبیین و بازتعریف نسبت میان وحدت و کثرت در درون سنت مسیحی است. این منظومه چارچوبی فراهم می‌آورد که در آن می‌توان از وحدت سخن گفت، بی‌آنکه تفاوت‌های تاریخی، الهیاتی و نهادی کلیساها نادیده گرفته یا حذف شوند (World Council of Churches [WCC], 2005, 25-30, 37-40).

۴-۳-۱ اشتراک در مبانی ایمانی و سنت رسولی

نخستین و بنیادی‌ترین اصل در گفت‌وگوی اکومنیکال، اتکا به اشتراک در مبانی ایمانی و سنت رسولی (Apostolic Faith) است. گفت‌وگوی اکومنیکال تنها در صورتی معنا و مشروعیت می‌یابد که بر پایه هسته‌ای مشترک از ایمان مسیحی استوار باشد؛ هسته‌ای که پیش از شکل‌گیری اختلاف‌های تاریخی و اعترافی کلیساها وجود داشته و امکان گفت‌وگو را از اساس فراهم می‌سازد. از این منظر، گفت‌وگوی اکومنیکال نه بر مبنای مصالحه‌های موقتی، بلکه بر پایه وفاداری مشترک به بنیادهای ایمان مسیحی سامان می‌یابد. مراد از مبانی ایمانی، مجموعه باورهای پایه‌ای مشترک میان کلیساهای مسیحی است که در اعتقادات اولیه کلیسا، به‌ویژه اعتقادنامه رسولان و نیقیه-قسطنطنیه، صورت‌بندی شده‌اند. این مبانی شامل ایمان به خدای واحد، ایمان به عیسی مسیح به‌عنوان پسر خدا و نجات‌دهنده، باور به نقش نجات‌بخش مرگ و رستاخیز مسیح، عمل روح‌القدس در حیات کلیسا و امید به حیات جاوید است. این عناصر اعتقادی، هسته مشترکی را شکل می‌دهند که گفت‌وگوی اکومنیکال بر اساس آن پیش می‌رود و به آن جهت الهیاتی می‌بخشد. (WCC, 2013, 11-15).

در پیوند با این مبانی، مفهوم سنت رسولی جایگاهی محوری در گفت‌وگوی اکومینیکال دارد. مقصود از رسولان در اینجا، حواریون عیسی و شاگردان نخستین اوست؛ از جمله پطرس، یوحنا، یعقوب و نیز پولس که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری الهیات و گسترش کلیسای اولیه ایفا کرد. سنت رسولی به تداوم تاریخی ایمان کلیسا از طریق تعالیم، آیین‌ها و ساختارهای رهبری‌ای اشاره دارد که ریشه در تجربه این رسولان دارد و به صورت نهادمند به نسل‌های بعد منتقل شده است.

تأکید بر اشتراک در مبانی ایمانی و سنت رسولی، افزون بر فراهم کردن امکان گفت‌وگو، کارکردی مرزبخش نیز دارد. این اصل چارچوب گفت‌وگوی اکومینیکال را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که هم از نسبی‌گرایی الهیاتی و فروکاست ایمان به توافقات حد اقلی جلوگیری شود و هم مرز آن با رویکردهایی چون سینکرتیسم روشن باقی بماند. بدین‌سان، این اصل نه تنها نقطه آغاز گفت‌وگوی اکومینیکال، بلکه ضامن هویت الهیاتی آن در مسیر وحدت کلیسایی به شمار می‌رود.

۳-۴-۲ وحدت در کثرت

یکی از اصول محوری گفت‌وگوی اکومینیکال، فهم وحدت کلیسایی در چارچوب وحدت در کثرت (Unity in Diversity) است. در این رویکرد، وحدت نه به معنای حذف تفاوت‌های اعترافی، آیینی و تاریخی کلیساها، بلکه به منزله هم‌زیستی سازمان‌یافته این تفاوت‌ها در دل یک چارچوب مشترک ایمانی فهم می‌شود. اکومنیسم از این منظر می‌کوشد میان وفاداری به هویت‌های متمایز کلیسایی و حرکت به سوی وحدت قابل رؤیت، نوعی توازن الهیاتی برقرار سازد (Kasper, 2004, pp. 39-52).

مفهوم وحدت در کثرت بیانگر آن است که کلیساها می‌توانند در عین حفظ سنت‌های خاص خود، به سطحی از اجماع ایمانی و آیینی دست یابند که این تفاوت‌ها مانع مشارکت کلیسایی و کمونیون نباشند. این اجماع نه لزوماً به معنای یکنواختی آموزه‌ای، بلکه ناظر به توافق بر هسته‌های بنیادین ایمان مسیحی و پذیرش مشروعیت تنوع در تفسیرها،

آیین‌ها و ساختارهای نهادی است. بدین ترتیب، وحدت اکومینیکال به جای همسان‌سازی، بر هم‌پذیری آگاهانه و مسئولانه استوار می‌شود (Congar, 1984, pp. 29-37).

در همین چارچوب، اصل وحدت در کثرت، هم امکان حرکت به سوی وحدت قابل‌رؤیت کلیساها را فراهم می‌کند و هم از استحاله هویتی و فروغلتیدن گفت‌وگو به نسبی‌گرایی یا سینکرتیسم جلوگیری می‌نماید. این اصل، چارچوبی نظری فراهم می‌آورد که در پرتو آن، گفت‌وگوی اکومینیکال می‌تواند به صورت هم‌زمان وفادار به حقیقت ایمانی و گشوده به تنوع تاریخی کلیساها باقی بماند به عبارتی این اصل یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم تنظیم‌کننده گفت‌وگوی اکومینیکال می‌باشد.

۳-۵ چارچوب نهادی و اسناد مرجع اکومینیکال

گفت‌وگوی اکومینیکال تنها زمانی می‌تواند از سطح تعاملات نظری فراتر رود و به نتایج پایدار و قابل‌پیگیری بینجامد که در چارچوبی نهادی روشن و مبتنی بر قواعد مشترک سامان یابد. تجربه تاریخی جنبش اکومینیکال نشان می‌دهد که در غیاب چنین چارچوبی، گفت‌وگوها یا به مجموعه‌ای از بیانه‌های غیرالزام‌آور فروکاسته می‌شوند یا در معرض تعارض‌های هویتی و نهادی قرار می‌گیرند. از این رو، از همان مراحل نخست، تنظیم نهادی همکاری میان کلیساها به مثابه یکی از پیش‌شرط‌های اساسی وحدت کلیسایی مورد توجه قرار گرفته است (WCC, 2013, 26-28).

در این چارچوب، شورای جهانی کلیساها نه به عنوان مرجعی بالادستی یا ساختاری فراکلیسایی، بلکه به مثابه مجمعی برای مشورت، هماهنگی و همکاری میان کلیساها تعریف شده است. این تلقی نهادی، آگاهانه از تمرکز اقتدار اعتقادی و ادغام ساختاری پرهیز می‌کند و مشارکت کلیساها را بر پایه رضایت، گفت‌وگوی مستمر و پذیرش تدریجی سامان می‌دهد. به این ترتیب، امکان کنش مشترک فراهم می‌شود، بی آن‌که کلیساها ناچار به واگذاری اختیارات الهیاتی یا ساختاری خود باشند (WCC, 1950).

اسناد مرجع اکومینیکال نقش تعیین کننده‌ای در تثبیت و تبیین این چارچوب نهادی ایفا می‌کنند. این اسناد صرفاً بیان مواضع نظری نیستند، بلکه قواعدی تنظیم کننده به‌شمار می‌روند که حدود همکاری، شیوه تصمیم‌گیری و منطق مواجهه با اختلاف‌ها را روشن می‌سازند.

بر اساس این اصل، کلیساها فراخوانده می‌شوند که هر جا مانع وجدانی جدی وجود ندارد، امور را تا حد امکان به‌صورت مشترک انجام دهند و تنها در مواردی که اختلاف‌های اعتقادی بنیادین مطرح است، به عمل مستقل روی آورند. این اصل، همکاری حداکثری را با حفظ حداقل‌های هویتی تلفیق می‌کند و مانع از آن می‌شود که اختلاف‌ها به انسداد کامل گفت‌وگو بینجامند (The Lund Principle, 1952).

مفهوم مانع وجدانی (Conscientious Objection) در این چارچوب، نقشی تنظیم کننده و حفاظتی دارد. مقصود از مانع وجدانی آن است که هر کلیسا مرزهایی اعتقادی و ایمانی دارد که عبور از آن‌ها را ناسازگار با تعهدات الهیاتی و وجدان دینی خود می‌داند. به رسمیت‌شناسی این مرزها به کلیساها امکان می‌دهد در عین وفاداری به هویت اعتقادی خویش، در حداکثر سطح ممکن وارد همکاری شوند. از این منظر، خودداری از مشارکت در موارد خاص نه نشانه گسست از گفت‌وگوی اکومینیکال، بلکه بخشی مشروع از منطق نهادی آن به‌شمار می‌رود.

درمجموع، منطق گفت‌وگوی اکومینیکال بر الگویی استوار است که در آن، وحدت نه در تقابل با کثرت، بلکه در نسبت مسئولانه با آن معنا می‌یابد. این الگو چارچوبی فراهم می‌آورد برای مدیریت اختلاف درون‌مسیحی، به گونه‌ای که هم وفاداری به هسته ایمان حفظ شود و هم امکان تداوم رابطه کلیسایی در شرایط تکرر تاریخی و نهادی فراهم بماند. این چارچوب تحلیلی، در بخش بعد، مبنای مقایسه تطبیقی با گفتمان تقریب مذاهب اسلامی قرار خواهد گرفت.

۲. تقریب مذاهب اسلامی: میراث تاریخی و منطق درونی

گفتمان تقریب مذاهب اسلامی را نمی‌توان صرفاً ابتکاری معاصر یا واکنشی مقطعی به منازعات سیاسی-اجتماعی جدید تلقی کرد. این گفتمان ریشه در میراثی تاریخی از تلاش برای حفظ همبستگی و کاستن از شکاف‌ها در درون سنت اسلامی دارد؛ میراثی که هم‌زمان با شکل‌گیری جریان‌ها و مذاهب اسلامی و در پیوند مستقیم با تحولات سیاسی-اجتماعی سده‌های نخست اسلام پدید آمده است. از این منظر، جریان‌شناسی تاریخی تقریب را باید از بستر رخدادهایی چون تحولات عصر خلافت عثمان و پیامدهای سیاسی و الهیاتی سال‌های پس از خلافت امام علی (ع) آغاز کرد؛ دوره‌ای که در آن، هم‌زمان با تثبیت اختلاف‌ها، ضرورت اندیشه‌ورزی درباره وحدت امت اسلامی نیز به تدریج صورت‌بندی شد (نشار، ۱۹۶۵، صص ۵۵-۶۰).

در قرآن، امت محمدی (ص) «أُمَّةً وَاحِدَةً» معرفی می‌شود؛ امتی که باوجود تنوع‌های زبانی، قومی و جغرافیایی، در اصول بنیادین ایمان مشترک است (انبیاء: ۹۲؛ مؤمنون: ۵۲). این نگاه وحدت‌محور در سنت نبوی و سیره‌ی اهل‌بیت (ع) به گونه‌ای تداوم یافت که تفاوت در فهم و تنوع در استنباط دینی را در چارچوب ایمان واحد به رسمیت می‌شناخت. بر این اساس، اختلاف‌های فقهی و کلامی نه خروج از ایمان، بلکه واقعیتی درون‌دینی تلقی شد که می‌توانست بدون خدشه‌دار کردن وحدت دینی، سامان یابد (طوسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، صص ۱۵۴-۱۶۲).

در سنت امامیه، پذیرش تکثر مشروط هم‌زمان در فقه و کلام حضور داشته است. در فقه، اختلاف در نقل و فهم روایات از امامان (ع) — که گاه به صدور فتاوی متفاوت می‌انجامید — معمولاً به تفاوت شرایط صدور روایت، مخاطب حکم یا ملاحظات تقیه بازمی‌گشت و در نهایت در چارچوب هدایت امام معصوم (ع) سامان می‌یافت. از این رو، اختلاف فقهی نه نشانه گسست از ایمان، بلکه بخشی از فرایند کشف حکم دینی تلقی

می‌شد (علامه حلی، ۷۲۶ ق/ ۱۹۹۷ م، ج ۱، صص ۲۳-۲۷؛ شهید ثانی، ۹۶۶ ق/ ۱۹۹۵ م، صص ۴۵-۴۸).

در حوزه کلام نیز، تفاوت در تبیین مسائلی چون صفات الهی، عدل الهی و نسبت عقل و وحی، متناسب با سطح مخاطب، فضای مناظره و ضرورت دفاع از ایمان شکل می‌گرفت. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که امامان (ع)، ضمن تثبیت اصول اعتقادی، امکان تنوع در استدلال و بیان را فراهم می‌کردند. براین اساس، اختلاف کلامی تا آنجا پذیرفته بود که در افق هدایت امام باقی بماند و به استقلال رأی یا فاصله گرفتن از حقیقت دینی نینجامد (آقانوری، ۱۴۰۰، صص ۵-۲۵).

در سنت اهل سنت نیز، تکثر فقهی و کلامی از همان سده‌های نخست اسلام به عنوان واقعیتهای گریزناپذیر پدیدار شد. این اختلاف‌ها گاه در مباحث کلامی، مانند مسئله قدر یا صفات الهی و گاه در منازعات فقهی و سیاسی پیرامون خلافت، جانشینی و نسبت ایمان و کفر نمود یافت (شهرستانی، ۱۹۴۸، صص ۲۱-۲۳؛ مقریزی، ۱۸۵۳، صص ۳۴۴-۳۴۶).

تجربه این تنوع آرا، به شکل‌گیری آثاری با عناوینی چون اختلاف العلماء و اختلاف الفقهاء انجامید که هدف آن‌ها گزارش و سامان‌دهی اختلاف‌ها در چارچوبی منضبط بود. در این سنت، معیار تنظیم و داوری میان دیدگاه‌های مختلف نه مرجعیت امام معصوم، بلکه اجماع، سنت و قواعد استدلالی پذیرفته‌شده در جامعه علمی به شمار می‌آمد؛ از همین رو، عقل نیز نه به عنوان مرجعی مستقل، بلکه همواره در پیوند ساختاری با نص و اجماع معنا پیدا می‌کرد (اشعری، ۱۹۵۰، صص ۴۵-۴۷).

در پرتو این تجربه مشترک، به تدریج تمایزی اساسی در ادبیات فقهی و کلامی اسلامی شکل گرفت: از یک سو، اختلاف‌هایی که ناشی از تعدد روش‌های معتبر استنباط یا تفاوت در فهم نصوص بودند و می‌توان آن‌ها را «اختلاف تنوع» نامید؛ و از سوی دیگر، اختلاف‌هایی که به انکار مبانی، نفی ضروریات یا خروج از چارچوب هدایت دینی می‌انجامید و در قالب «اختلاف تضاد» فهم می‌شد. این تمایز، زمینه‌ساز نوعی معرفت‌شناسی درون‌دینی شد که می‌کوشید میان یگانگی وحی و تنوع فهم‌های انسانی توازن برقرار کند

و امکان حفظ امت واحده را در کنار تکثر فقهی و کلامی فراهم آورد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۷، صص ۷۱-۸۹).

با این حال، در بسیاری از دوره‌ها، گسترش آموزش‌های فقهی میان مذاهب، حضور عالمانی آشنا با دیدگاه‌های مختلف فقهی و پدید آمدن فقه مقارن، نقش مهمی در مهار تنش‌ها و حفظ انسجام اجتماعی ایفا کرده است. بر این اساس، تقریب مذاهب را می‌توان کوششی آگاهانه برای بازخوانی و تنظیم این میراث دانست؛ میراثی که همواره میان حفظ وحدت ایمانی و پذیرش تکثر اجتهادی در نوسان بوده است.

۱-۴ سیر نهادی تقریب

از نیمه قرن بیستم، تلاش‌ها برای تقریب مذاهب اسلامی وارد مرحله‌ای تازه و آگاهانه شد؛ مرحله‌ای که می‌توان آن را نهادینه‌شدن معاصر تقریب نامید. در این دوره، تقریب دیگر صرفاً یک دغدغه نظری یا واکنشی مقطعی نبود، بلکه در قالب نهادها، مجامع و ابتکارهای مشخص پیگیری شد. تأسیس مؤسسات تقریبی، برگزاری نشست‌های مشترک میان فقیهان و متکلمان مذاهب مختلف و صدور بیانیه‌ها و فتاوای وحدت‌گرا از جمله نشانه‌های این روند به شمار می‌آید (Esposito & Voll, 2001, pp. 54-58; Madelung, 1985, pp. 25-30).

در این چارچوب، می‌توان رویکردهای گوناگونی را در گفتمان معاصر تقریب تشخیص داد. برخی رویکردها ماهیتی فقه‌محور و نهادی دارند و تلاش می‌کنند از طریق شوراها و مجامع فقهی، به صدور فتاوا یا مواضع مشترک و نزدیک شده میان مذاهب دست یابند. (Haddad, 1994, pp. 44-47).

در کنار آن، رویکردهای عقلانی-اجتهادی بر بازخوانی مبانی استنباط، نقد تعصبات تاریخی و بازتعریف نسبت میان نص، عقل و شرایط اجتماعی تمرکز می‌کنند تا زمینه کاهش تنش‌های مذهبی فراهم شود. گروهی دیگر، با نگاهی امت‌محور و عمل‌گرا، از سطح مباحث صرفاً الهیاتی فراتر رفته و بر همکاری عملی مذاهب در مسائل کلان جهان

اسلام—مانند مسئله فلسطین، عدالت اجتماعی یا مقابله با اسلام‌هراسی—تأکید دارند. در مقابل، رویکردهایی نیز وجود دارد که تقریب را در سطح زندگی اجتماعی دنبال می‌کنند و بر نقش جوامع محلی، نهادهای مدنی و فضاهاى آموزشی در تقویت هم‌زیستی مذهبی تمرکز دارند. هم‌زمان، جریان‌های هویتی—نقاد نیز با دیده تردید به پروژه‌های تقریب می‌نگرند و نسبت به پیامدهایی چون کم‌رنگ‌شدن مرزهای اعتقادی یا بهره‌برداری ابزاری از تقریب در عرصه قدرت هشدار می‌دهند (Nasr, 2006, pp. 84–89).

مجموع این تحولات نشان می‌دهد که تقریب مذاهب اسلامی را نمی‌توان به یک برنامه سیاسی یا شعاری تقلیل داد. تقریب بیش از آنکه یک طرح واحد و یک‌دست باشد، میدانی گفت‌وگویی و چندلایه است که در آن منطق‌های فقهی، عقلانی، اجتماعی و انتقادی—بر بستر میراث درون دینی وحدت و تکثر—در تعامل و گاه در تنش با یکدیگر قرار دارند. از این منظر، نهادینه‌شدن معاصر تقریب نه نقطه پایان این مسیر، بلکه مرحله‌ای تازه در تاریخ پرفرازونشیب مواجهه جهان اسلام با مسئله اختلاف و تلاش برای مدیریت آن به شمار می‌آید.

۲-۴ مبانی و سازه‌های مفهومی تقریب

گفتمان تقریب مذاهب اسلامی را می‌توان به مثابه تلاشی برای تحقق آرمان وحدت در افق اندیشه دینی فهم کرد. این گفتمان بر مجموعه‌ای از مبانی درونی استوار است که از متن وحیانی و سنت تفسیری اسلام برمی‌خیزند و به منزله سرمایه‌های وجودی وحدت عمل می‌کنند. این سرمایه‌ها نه صرفاً قواعد فقهی یا مبانی کلامی، بلکه دلالت‌هایی بر امکان و ضرورت هم‌زیستی درون‌دینی‌اند؛ دلالت‌هایی که ریشه در اصل توحید و دغدغه حفظ کیان امت دارند. از این منظر، تقریب نه صرفاً به عنوان یک راهبرد اجتماعی یا سیاسی، بلکه به مثابه صورتی از عقلانیت دینی قابل فهم است؛ عقلانیتی که می‌کوشد میان حفظ هویت‌های اعتقادی و پذیرش تکثر اجتهادی، نوعی توازن مفهومی و عملی برقرار سازد.

۴-۲-۱ امت واحده و اخوت ایمانی

در منطق قرآن، سنت نبوی و میراث اهل بیت (ع)، مؤمنان به شریعت محمدی (ص) - باوجود اختلاف‌های اجتهادی و مذهبی - اعضای یک امت واحده به شمار می‌آیند و در نسبت اخوت ایمانی قرار دارند. این اخوت، نه یک شعار اخلاقی صرف، بلکه اصلی درونی و شفاف دین است که از آغاز در متن وحی و سنت حضور داشته و کسی آن را از بیرون وارد نکرده است. از حیث هستی‌شناختی، این اصل ضرورتی بنیادین است؛ زیرا بدون آن، امت فرومی‌پاشد و هویت جمعی مؤمنان از هم می‌گسلد و از حیث اخلاقی - فقهی، قاعده‌ای بایستی و الزام‌آور است که روابط درون‌دینی را سامان می‌دهد و مرز رفتارهای طردکننده‌ای چون تکفیر، سب و خشونت مذهبی را تحدید می‌کند. در گفتمان تقریب، اخوت ایمانی به مثابه فصل مشترک هم‌زیستی هویت مدار عمل می‌کند و دیگری مذهبی، مادام که در چارچوب اصول ایمان اسلامی و شهادتین قرار دارد، برادر دینی است نه دشمن وجودی (الطباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۸، ص ۳۲۹-۳۳۲؛ القرضاوی، ۲۰۰۱، ص ۲۵-۳۱).

۴-۲-۲ وحدت در اصول و تکثر در فروع

یکی از بنیان‌های محوری در منطق الهیاتی گفتمان تقریب، تفکیک میان اصول و فروع است؛ تفکیکی که نه صرفاً طبقه‌بندی‌ای آموزشی، بلکه سازوکاری مفهومی برای مدیریت اختلاف درون‌دینی به شمار می‌آید. در این تلقی، هویت اسلامی بر مجموعه‌ای از اصول مشترک - همچون توحید، نبوت، معاد، کتاب و قبله - استوار است که نقش هسته هویتی و مرز تمایزبخش ایمان اسلامی را ایفا می‌کنند. در مقابل، بخش قابل توجهی از اختلاف‌های فقهی و نیز پاره‌ای از اختلافات کلامی، در قلمرو فروع و تنوع اجتهادی قرار می‌گیرند (الشاطبی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، صص ۲۹۴-۳۰۱؛ قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص ۴۶۴). کارکرد این تفکیک در گفتمان تقریب، صرفاً کاهش اختلاف نیست، بلکه بازتعریف جایگاه اختلاف است: اختلاف، مادام که به اصول هویت‌ساز دین سرایت نکند،

نه نشانه انحراف، بلکه پیامد طبیعیِ تکثرِ روش‌های فهم و استنباط تلقی می‌شود. بدین‌سان، گفتمان تقریب می‌کوشد هم‌زمان دو افق را حفظ کند: از یک‌سو، پاسداشت مرزهای اعتقادی و حساسیت نسبت به تحریف در اصول؛ و از سوی دیگر، به رسمیت‌شناختن بخش گسترده‌ای از اختلافات به‌عنوان اختلافاتی مشروع، قابل تحمل و قابل گفت‌وگو در درون سنت اسلامی.

۴-۲-۳ فقه مقارن و هم‌پذیری اجتهادها

در امتداد این منطق، فقه مقارن جایگاهی دوگانه در گفتمان تقریب می‌یابد: هم ابزار معرفتی برای فهم دقیق‌تر اختلافات و هم سازوکاری عملی برای به رسمیت‌شناختن تکثر اجتهادی. فقه مقارن، با مطالعه تطبیقی آرای، ادله و مبانی مذاهب مختلف، نشان می‌دهد که بسیاری از اختلافات فقهی نه حاصل انکار حقیقت یا خروج از دین، بلکه نتیجه تفاوت در روش‌های استنباط، نحوه مواجهه با نص، یا مبانی اصولی است.

این رویکرد، امکان نوعی هم‌پذیری اجتهادی را فراهم می‌سازد؛ هم‌پذیری‌ای که در آن، ترجیح رأی خویش با نفی مشروعیت رأی دیگران همراه نمی‌شود. در این چارچوب، مجتهد می‌تواند به رأی خاص ملتزم باشد، بی‌آنکه اجتهادهای دیگر را نامعتبر یا خارج از دایره دیانت تلقی کند. بدین ترتیب، فقه مقارن به ابزاری برای تبدیل اختلاف از منازعه هویتی به تنوع تفسیری مدیریت‌پذیر بدل می‌شود و نقش مهمی در پشتیبانی الهیاتی از منطق تقریب ایفا می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ ق، ج ۲۰، ص ۲۲۱-۲۲۴).

نکته قابل تأمل آن است که در منطق گفتمان تقریب، هدف از تمایز میان اصول و فروع الزاماً حل و فصل نهایی اختلافات نیست. برعکس، این تمایز امکان آن را فراهم می‌سازد که اختلافات اجتهادی به مثابه واقعیتی پایدار و ساختاری در حیات دینی به رسمیت شناخته شوند، بی‌آنکه به منازعه هویتی یا طرد دینی بینجامد. از این منظر، پذیرش اختلاف - مادام که در قلمرو فروع و در چارچوب قواعد معتبر استنباط باقی بماند - نه نشانه ضعف وحدت، بلکه شرط امکان هم‌زیستی درون‌دینی تلقی می‌شود. بدین‌سان، گفتمان

تقریب بیش از آنکه بر حل اختلاف تأکید کند، بر مدیریت و مهار الهیاتی اختلاف تمرکز می‌یابد (آل کاشف الغطاء، ۱۴۱۳ ق، صص ۲۹۴-۳۰۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۴۶، صص ۱۵۰-۱۵۵).

۴-۲-۴ قواعد اخلاقی-فقهی تنظیم اختلاف

سنت فقهی و حدیثی اسلام، فراتر از ارائه احکام جزئی، واجد مجموعه‌ای از قواعد کلان است که مستقیماً به مدیریت و تنظیم اختلاف درون‌دینی مربوط می‌شوند. این قواعد را می‌توان به مثابه نوعی عقلانیت هنجاری درون‌دینی فهم کرد که هدف آن، نه حذف اختلاف، بلکه مهار پیامدهای ویرانگر آن و حفظ امکان هم‌زیستی ایمانی است.

در این چارچوب، قواعدی چون حرمت تکفیر مسلمان ملتزم به اصول‌دین بدون حجت قاطع، اصل حمل فعل مسلمان بر صحت و منع سب و اهانت به مقدسات دیگر مذاهب، صرفاً توصیه‌های اخلاقی پراکنده نیستند، بلکه سازوکارهایی فقهی برای تحدید منازعه و جلوگیری از فروپاشی اعتماد درون امت به شمار می‌آیند. این قواعد، مرز میان اختلاف مشروع و نزاع مخرب را ترسیم می‌کنند و نقد اعتقادی را از طرد وجودی و خشونت نمادین جدا می‌سازند (النووی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، صص ۷۵-۷۸).

افزون بر این، تأکید مکرر منابع فقهی بر تقدّم مصلحت حفظ جان، مال و حرمت مؤمنان بر بسیاری از مصالح فرعی، نشان می‌دهد که صیانت از کیان اجتماعی امت، خود واجد منزلتی فقهی و دینی است. از این منظر، گفتمان تقریب نه در پی حل و فصل شتاب‌زده همه اختلافات، بلکه در پی ایجاد نظم هنجاری است که در آن اختلاف‌ها، مادام که از مرزهای ایمان و حرمت عبور نکنند، قابل تحمل و قابل زیست باقی بمانند (مطهری، ۱۳۷۴ ش، صص ۱۱۲-۱۱۹).

بدین سان، قواعد فقهی تنظیم اختلاف، در گفتمان تقریب، به ابزاری برای نقد بنیادهای فقهی تکفیر و طرد بدل می‌شوند و امکان صورت‌بندی نوعی هم‌زیستی درون

مذهبی را فراهم می‌آورند که نه بر انکار اختلاف، بلکه بر پذیرش مهارشده و مسئولانه آن استوار است.

۳-۴ روایی الهیاتی گفتمان تقریب: میان ضرورت و مناقشه

پرسش از روایی الهیاتی تقریب مذاهب اسلامی ناظر به این مسئله است که آیا تقریب صرفاً یک سیاست مقطعی یا راهبردی اجتماعی-سیاسی برای کاهش تنش‌هاست، یا آنکه می‌توان برای آن پشتوانه‌ای معتبر در سطح الهیات و فقه اسلامی نیز ارائه کرد. به بیان دیگر، مسئله اصلی آن است که تقریب تا چه اندازه با مبانی اعتقادی، فقهی و هویتی اسلام سازگار است و در چه افقی می‌توان از آن دفاع نظری کرد.

مدافعان گفتمان تقریب بر این باورند که این رویکرد، ریشه در آموزه‌های بنیادین اسلامی دارد. از منظر الهیاتی، مفهوم امت واحده و اصل اخوت ایمانی اقتضا می‌کند که تفاوت‌های فقهی و کلامی، مادام که در چارچوب اصول مشترک ایمان اسلامی باقی می‌مانند، نه تهدیدی برای هویت دینی، بلکه نتیجه طبیعی تفاوت در فهم و اجتهاد تلقی شوند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۷). در این خوانش، اختلاف مذهبی لزوماً به معنای گسست ایمانی نیست، بلکه می‌تواند در ذیل وحدت اعتقادی مدیریت شود (جناتی، ۱۳۷۴، صص ۴۵-۶۲).

در سطح فقهی نیز، مدافعان تقریب به مجموعه‌ای از قواعد و ملاحظات شرعی استناد می‌کنند؛ از جمله حرمت تکفیر، نهی از افساد ذات‌البین و اصل دفع افسد به فاسد. بر اساس این قواعد، هنگامی که منازعات مذهبی به تضعیف کلی امت اسلامی یا گسترش خشونت و شکاف اجتماعی می‌انجامد، تلاش برای کاستن از تنش‌ها و تنظیم اختلاف‌ها نه تنها مجاز، بلکه در مواردی واجد وجوب شرعی تلقی می‌شود (آقانوری، ۱۴۰۰). از این منظر، تقریب به عنوان شیوه‌ای برای مدیریت اختلاف قابل دفاع است، نه به مثابه نفی تفاوت‌های مذهبی (محقق داماد، ۱۳۹۰، صص ۲۰۱-۲۱۵).

در مقابل، منتقدان تقریب از زوایای مختلف به این گفتمان اعتراض کرده‌اند. برخی نگران‌اند که تقریب در عمل به تساهل اعتقادی بینجامد و مرزهای حق و باطل را کم‌رنگ سازد (Sachedina, 2001, pp. 45–50). به باور این گروه، تأکید بیش‌ازحد بر همگرایی ممکن است به تضعیف هویت‌های مذهبی و فروکاستن اختلاف‌های عمیق کلامی و فقهی به اختلاف‌های صوری منجر شود. (عالمی و عزیزی، ۱۴۰۲، صص ۸۷–۹۲) گروهی دیگر، به‌ویژه در زمینه‌های معاصر، بر کارکردهای سیاسی تقریب تأکید می‌کنند و آن را ابزاری در دست دولت‌ها برای کنترل تنش‌های اجتماعی می‌دانند، بی‌آنکه به حل ریشه‌ای اختلاف‌ها توجه شود (Hashemi, 2015).

بااین‌حال، حتی بسیاری از منتقدان نیز اصل ضرورت کاهش خشونت مذهبی و جلوگیری از فروپاشی همبستگی اجتماعی را انکار نمی‌کنند؛ اختلاف اصلی، بر سر دامنه، شیوه و حدود تقریب است. (ره‌دار، ۲۰۱۹، صص. ۱۵–۲۲) از همین‌رو، می‌توان گفت که روایی الهیاتی تقریب نه امری مطلق و بی‌چالش، بلکه حاصل تلاشی مستمر برای برقراری توازن میان دو دغدغه است: از یک‌سو حفظ مرزهای اعتقادی و وفاداری مذهبی و از سوی دیگر پذیرش واقعیت تکثر اجتماعی و ضرورت هم‌زیستی درون‌دینی (قربانی، ۱۳۹۸، صص. ۳۱۳–۳۲۲).

در این چارچوب، تقریب بیش از آنکه به معنای یک پروژه ایدئولوژیک تمام‌عیار باشد، به‌مثابه یک منطق عملی برای سامان‌دهی اختلاف‌ها قابل فهم است؛ منطقی که در سطح الهیات وحدت و مدیریت اختلاف قابل دفاع است، اما همواره در معرض دو خطر متقابل قرار دارد: لغزش به نسبی‌گرایی و تساهل ناموجه از یک‌سو و بازگشت به انحصارگرایی طردکننده از سوی دیگر. همین وضعیت میانی است که امکان طرح الگوگیری انتقادی و گزینشی از تجربه‌های دیگر سنت‌های دینی —از جمله اکومنیسم مسیحی— را فراهم می‌سازد؛ الگویی که نه برای انتقال مبانی، بلکه برای الهام‌گیری در سطح فرایندی و مدیریتی مواجهه با اختلاف‌ها قابل بررسی است.

۳. تحلیل تطبیقی اکومنیسم و تقریب

۵-۱ چارچوب و معیارهای تحلیل تطبیقی

بر پایه چارچوب مفهومی ارائه شده برای اکومنیسم (بخش ۳) و تقریب (بخش ۴)، تحلیل تطبیقی حاضر بر مجموعه‌ای از معیارهای مشترک و نظام‌مند استوار است که مستقیماً از سازه‌های مفهومی هر دو گفتمان استخراج شده‌اند. این معیارها امکان بررسی نظام‌مند همگرایی‌ها و تفاوت‌های بنیادین را فراهم می‌کنند و نشان می‌دهند که چگونه هر گفتمان در سطح نظری، نهادی و عملی با مسئله اختلاف مواجه می‌شود. شش معیار کلیدی و مبانی آن‌ها در هر گفتمان به شرح زیر است:

۱. موضوع و هدف وحدت: در اکومنیسم، کلیسا به عنوان نهاد دینی، هدف و محور وحدت است و این وحدت بر پایه مبانی ایمانی مشترک و سنت رسولی تعریف می‌شود (Kasper, 2004, pp. 3-6). در مقابل، در گفتمان تقریب، امت واحده حامل وحدت است و اخوت ایمانی رابطه بنیادین میان اعضای آن را سامان می‌دهد (الطباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۸، ص ۳۲۹-۳۳۲).

۲. تعریف وحدت و سطح تحقق آن: اکومنیسم در پی تحقق «وحدت قابل رؤیت» در حوزه‌های اعتقادی، آیینی و نهادی است و این وحدت در چارچوب کمونیون (Koinonia) و بر اساس اصل وحدت در کثرت معنا می‌یابد (WCC, 2013, pp. 2-5). تقریب، وحدت را در حوزه‌های هویتی، اجتهادی و اجتماعی تعریف می‌کند و تحقق آن را در گرو حفظ اصول مشترک و مدیریت تکرر در فروع، از طریق ابزارهایی مانند فقه مقارن می‌داند (الشاطبی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، صص ۲۹۴-۳۰۱).

۳. تلقی از اختلاف: منطق اکومنیسم، اختلافات را بر اساس میزان تأثیرشان بر وحدت دسته‌بندی می‌کند (اختلافات بنیادین در برابر قابل تحمل) و مدیریت آن را مستلزم گفت‌وگوی الهیاتی ساختاریافته می‌داند (Unitatis Redintegratio, 1964, 4). گفتمان تقریب نیز با تمایز میان «اختلاف تنوع» و «اختلاف تضاد»، اختلافات اجتهادی و فقهی را،

مادام که اصول هویتی دین را خدشه‌دار نکنند، مشروع و قابل مدیریت قلمداد می‌کند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۷، صص ۷۱-۸۹).

۴. سازوکارهای مدیریت اختلاف: اکومنیسم بر سازوکارهای نهادی (مانند شورای جهانی کلیساها)، تدوین اسناد مشترک (مانند سند تعמיד، افخارستیا و وزارت) و قواعد هنجاری (مانند اصل لوند) تکیه می‌کند (WCC, 1952; WCC, 1982). تقریب، از فقه مقارن، قواعد اخلاقی-فقهی تنظیم اختلاف (مانند حرمت تکفیر بی دلیل) و نهادهای تقریبی به عنوان ابزارهای مدیریت هم‌زیستی بهره می‌گیرد (النوی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۷۵-۷۸).

۵. میزان نهادینه‌سازی و درجه الزام‌آوری: در اکومنیسم، نهادهای فراکلیسایی و اسناد رسمی، چارچوبی با درجه نسبتاً بالایی از الزام‌آوری و سنجش‌پذیری برای سنجش وحدت ایجاد می‌کنند (Kinnamon, 2003, pp. 55-63). در جهان اسلام، باوجود نهادسازی‌های معاصر، ساختار متکثر مرجعیت دینی باعث می‌شود الزام‌آوری قواعد تقریب بیشتر مبتنی بر اقناع و پذیرش درون‌مذهبی باشد تا تصمیم‌سازی نهادی متمرکز (Esposito & Voll, 2001, pp. 54-58).

۶. نحوه بازتعریف «دیگری درون‌دینی»: اکومنیسم، دیگری درون مسیحی را از وضعیت «خارج شده از دین» یا «رقیب» به «شریک در ایمان رسولی» ارتقا می‌دهد (Unitatis Redintegratio, 1964, 2-4). تقریب نیز دیگری مذهبی را «برادر ایمانی» می‌خواند و اختلافات را، در چارچوب اصول، مشروع و قابل گفت‌وگو می‌شمارد (القرضاوی، ۲۰۰۱، ص ۲۵-۳۱).

۲-۵ تحلیل همگرایی‌های مفهومی و کارکردی

بر اساس معیارهای فوق، سه سطح از همگرایی معنادار بین دو گفتمان قابل تشخیص است که نشان می‌دهد هر دو، علیرغم مبانی متفاوت، در مواجهه با مسئله اختلاف، به پاسخ‌های الهیاتی-کارکردی مشابهی گرایش یافته‌اند. بررسی همگرایی‌ها در سه سطح متوالی و

مرتبط امکان‌پذیر است: سطح مبانی الهیاتی، سطح راهبرد مدیریت پدیده اختلاف و سطح قواعد حاکم بر تعامل با افراد.

۵-۲-۱ همگرایی در «الهیات وحدت»: وحدت به مثابه پاسخ الهیاتی

هر دو گفتمان، وحدت را نه صرفاً یک توصیه اخلاقی یا راهبرد سیاسی، بلکه به عنوان پاسخی الهیاتی و هنجاری به چالش تکثر درون دینی محسوب می‌کنند. اکومنیسم این پاسخ را در قالب فراخوان به «وحدت قابل رؤیت» و «رشد در کمونیون» ارائه می‌دهد (WCC, 2013). تقریب نیز همین منطق را در قالب تأکید بر «امت واحده» و «اخوت ایمانی» به عنوان آموزه‌هایی ذاتی در قرآن و سنت پی می‌گیرد (الطباطبائی، ۱۴۱۷ ق). این اشتراک حاکی از آن است که در هر دو سنت، وحدت پشتوانه‌ای و حیانی یا سنتی دارد و صرفاً یک ضرورت عرفی نیست. این همان نقطه‌ای است که روایی الهیاتی پروژه‌های وحدت‌گرا در هر دو دین از آن سرچشمه می‌گیرد.

۵-۲-۲ همگرایی در مدیریت اختلاف: از «تهدید» به «تنوع مهارشدنی»

هر دو رویکرد می‌کوشند اختلاف را از وضعیتی که هویت جمعی را تهدید می‌کند، به وضعیتی از تنوع تفسیری قابل مدیریت تبدیل کنند. اکومنیسم با تمایز میان اختلافات بنیادین و غیربنیادین و تقریب با تفکیک «اختلاف تنوع» و «اختلاف تضاد»، در عمل یک منطق مشترک غربالگری را به کار می‌بندد. این منطق، امکان تداوم رابطه و هم‌زیستی را فراهم می‌آورد، بی‌آنکه اختلافات به طور کلی انکار یا حذف شوند. برای مثال، همان‌گونه که کلیساهای کاتولیک و پروتستان در مباحثاتی مانند «تبرئه به ایمان» به دنبال بازخوانی اختلافات تاریخی در پرتو ایمان مشترک هستند (Kasper, 2004, pp. 34-36)، فقهای مسلمان نیز در فقه مقارن می‌کوشند اختلافات فقهی را به تفاوت در مبانی استنباط یا شرایط تاریخی بازگردانند، نه به نیت بد یا انحراف از دین (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ ق، ج ۲۰، ص ۲۲۱-۲۲۴).

۳-۲-۵ همگرایی در بازتعریف «دیگری» و تنظیم زبان تعامل

همگرایی عملی مهم دیگر، تلاش هر دو گفتمان برای بازطراحی زبان و قواعد حاکم بر رفتار نسبت به دیگری درون دینی است. در اکومنیسم، این بازطراحی در تعدیل زبان تکفیر آمیز و جایگزینی آن با زبان گفت و گو و شناسایی نسبی تجلی یافته است. سند «بازگرداندن وحدت مسیحیان» به صراحت بر لزوم احترام متقابل و پرهیز از داوری شتاب زده تأکید می کند (Unitatis Redintegratio, 1964, 3). در سنت اسلامی، قواعد فقهی-اخلاقی صریح چون نهی از تکفیر مسلمان بدون دلیل قاطع، منع سب و لعن و اصل «حمل فعل مسلمان بر صحت»، کارکردی دقیقاً مشابه دارند. این قواعد، خشونت کلامی و طرد اجتماعی را محدود می سازند و فضای ایمنی برای ادامه اختلاف نظر فراهم می آورند (النووی، ۱۴۱۲ ق)؛ بنابراین، همگرایی در این سطح، اگرچه محتوای قواعد متفاوت است، اما کارکرد اجتماعی-الهیاتی آن ها یکسان است: تبدیل اختلاف از یک عامل گسست به عاملی که در چارچوبی مشترک مدیریت می شود.

۳-۵ تحلیل تفاوت های ساختاری و الهیاتی

با وجود همگرایی های کارکردی فوق، تفاوت های بنیادین در مبانی، ساختار و غایت، هر گونه «ترجمه مستقیم» یا الگوگیری کامل اکومنیسم را ناممکن می سازد. این تفاوت ها مستقیماً به سؤال محوری مقاله درباره روایی الهیاتی اکومنیسم از منظر اسلامی پاسخ می دهد.

۳-۵-۱ تفاوت در حامل وحدت: نهاد کلیسا در برابر جامعه امت

مهم ترین تفاوت ساختاری، موضوع وحدت است. اکومنیسم حول محور وحدت کلیساها به مثابه نهادهای دینی دارای ساختار، آیین و مرجعیت تعریف شده می چرخد. این نهادمحوری ذاتی، پروژه وحدت را ناگزیر به سمت نهادینه سازی، سندمحوری و ایجاد سازوکارهای فراکلیسایی سوق می دهد. در مقابل، تقریب، وحدت را حول محور «امت»

به عنوان یک جامعه ایمانی-سیاسی با هویتی فراتر از نهادهای خاص تعریف می کند. این اتممحوری باعث می شود ابزارهای تحقق وحدت، بیشتر قاعده گذاری های فقهی-اخلاقی، تربیت اجتماعی و عقلانیت اجتهادی باشد تا تأسیس نهادهای فرادستی. این تفاوت ریشه در الهیات متفاوت درباره تجسد و نهاد دینی دارد: در مسیحیت، کلیسا به عنوان «تن مسیح» واسطه ضروری نجات تلقی می شود، در حالی که در اسلام، واسطه گری نهادی چنین جایگاه مرکزی ندارد و ارتباط فرد با خدا بی واسطه تر است.

۵-۳-۲ تفاوت در سطح وحدت: «قابل رؤیت» آیینی در برابر «قابل زیست»

اجتماعی

اکومنیسم معیار پیشرفت را در دستیابی به وحدت قابل رؤیت و عینی در آیین ها و ساختارها (مانند پذیرش متقابل تعمد یا مشارکت در عشای ربانی) می داند. (WCC, 1982) این تأکید، وحدت را به امری قابل سنجش و ارزیابی نهادی تبدیل می کند. در تقریب، معیار موفقیت، بیشتر تحقق «وحدت قابل زیست» در عرصه اجتماعی و جلوگیری از گسست امت است. ابزار اصلی این وحدت، تفکیک اصول از فروع و مشروعیت بخشی به تکرر در دومی است؛ بنابراین، در حالی که اکومنیسم به دنبال همگرایی تدریجی در آیین و نهاد است، تقریب در پی مهار اختلاف و حفظ انسجام در عین تکرر می باشد. این تفاوت، نشان دهنده دو الگوی متفاوت مدیریت کثرت دینی است.

۵-۳-۳ تفاوت در نهادهای سازی: ساختار سلسله مراتبی در برابر ساختار

شبکه های متکثر

اکومنیسم، به ویژه در سنت های کاتولیک و ارتدوکس، از ساختار سلسله مراتبی نهادهای شده ای بهره می برد (مانند نظام پاپ-اسقفان در کلیسای کاتولیک) که امکان ایجاد سازوکارهای متمرکز و تدوین اسناد هنجاری را فراهم می آورد (هاروی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۲؛ Congar, 1984, pp. 120-125). این امکان تا حدی به وجود ساختارهای سلسله مراتبی از

پیش موجود در برخی کلیساها بازمی‌گردد. در مقابل، ساختار مرجعیت دینی در اسلام ذاتاً متکثر، غیرمتمرکز و شبکه‌محور است؛ بنابراین، هرگونه نهادسازی تقریبی (مانند مجمع جهانی تقریب) فاقد اختیارات الزام‌آور مشابه است و موفقیت آن بیشتر منوط به اقناع، اعتبار شخصیتی علما و پذیرش مردمی است (Haddad, 1994). این تفاوت ساختاری به آن معناست که الگوهای نهادی اکومینیکال به‌سادگی قابل‌انتقال نیستند و هرگونه الگوگیری نیازمند بازتفسیر اساسی در بافت غیرمتمرکز جهان اسلام است.

۵-۳-۴ تفاوت در روایی الهیاتی: تعارض در مبانی اعتقادی مدل وحدت

این تفاوت، به هسته سؤال مقاله درباره روایی الهیاتی اکومنیسم پاسخ می‌دهد. مدل اعتقادی اکومنیسم بر مفاهیمی استوار است که با مبانی کلامی اسلام در تعارض ذاتی قرار دارند. مفهوم «کمونیون» به‌عنوان مشارکت در زندگی تثلیثی، الهیات تثلیثی را مفروض می‌گیرد که با توحید محض اسلامی ناسازگار است. همچنین، تأکید اکومنیسم بر وحدت در آیین‌های ساکرامنتال (مناسک مقدسی مانند عشاء ربانی) که در الهیات مسیحی واسطه فیض تلقی می‌شوند، با نظام عبادی-فقهی اسلام که بر شریعت و عمل تأکید دارد، همخوانی ندارد. از این رو، اکومنیسم به‌عنوان یک کل به‌هم‌پیوسته الهیاتی-کلیساشناختی، فاقد روایی الهیاتی برای الگوگیری در اسلام است؛ این نکته تا آنجا مهم است که امکان هرگونه همسان‌سازی اعتقادی را رد می‌کند.

نتیجه‌گیری

برآیند تحلیل تطبیقی معیارمحور نشان می‌دهد که پاسخ به پرسش محوری مقاله دوجبهی و مشروط است.

از یک‌سو، در سطح الهیات وحدت و مدیریت اختلاف، همگرایی‌های مفهومی و کارکردی معناداری وجود دارد. هر دو گفتمان، وحدت را پاسخی الهیاتی می‌دانند، در پی تبدیل اختلاف از تهدید به تنوع هستند و برای تنظیم رفتار با دیگری، قواعد هنجاری وضع

می‌کنند. این همگرایی‌ها نشان می‌دهد که گفتمان تقریب، خود واجد روایی الهیاتی درون‌اسلامی است و می‌تواند به‌عنوان پروژه‌ای مشروع در سنت اسلامی دنبال شود. از سوی دیگر، در سطح مبانی اعتقادی، معماری نهادی و ابزارهای عینی وحدت، تفاوت‌ها بنیادین و غیرقابل عبورند؛ بنابراین، اکومنیسم به‌مثابه یک «مدل اعتقادی-نهادی» برای وحدت، فاقد روایی الهیاتی برای الگوگیری در اسلام است. تعارض آن با توحید، جایگاه وحی و ساختار امت، امکان پذیرش کلی آن را منتفی می‌سازد. باین حال، این به معنای نفی مطلق هر گونه الهام‌گیری نیست. عناصر فرایندی و روشی اکومنیسم می‌توانند، پس از تحدید الهیاتی و بومی‌سازی انتقادی، ظرفیت‌های گفتمان تقریب را تقویت کنند. این عناصر شامل: (۱) تکنیک‌های گفت‌وگوی ساختاریافته و تولید اسناد مشترک برای شفاف‌سازی نقاط اختلاف و اشتراک؛ (۲) تجربه طراحی قواعد عملی برای همکاری در حوزه‌های غیرمناقشه‌برانگیز (مانند اصل لوند)؛ و (۳) روش‌های نهادسازی مشورتی است که بدون ادعای حاکمیت، به تسهیل دیالوگ می‌پردازند. نتیجه نهایی آن است که روایی الهیاتی اکومنیسم از منظر اسلامی، روایی‌گزینی، فرایندی و غیراعتقادی است. گفتمان تقریب می‌تواند با تکیه بر سرمایه‌های درونی خود (از امت واحدۀ تافقه مقارن) و با بهره‌گیری انتقادی از تجربیات مدیریتی اکومنیسم، الگویی بومی و هویت‌مند برای وحدت در عین تکثر ارائه دهد، بی‌آنکه در دام التقاط اعتقادی یا نادیده گرفتن مرزهای الهیاتی بیفتد.

پیوست: واژه نامه^۱

۱. اقانیم ثلاثه (Persons of the Trinity / Triune God): آموزه الهیاتی که خداوند را در سه اقنوم—پدر، پسر، روح‌القدس—واحد در ذات، اما متمایز در شخص می‌داند و پایه نظری وحدت کلیساست.

1. Michel, Thomas. 2010. *An Introduction to Christian Theology*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

۲. تثلیث (Trinity / Triune God): همان آموزه سه گانه الهی که نقش اصلی در فهم وحدت الهیاتی و ساختار کلیسا دارد.
۳. کمونیون (Koinonia / Communion): رابطه ایمانی و آیینی میان مؤمنان و کلیساهای نمایانگر وحدت قابل رؤیت و مشارکت عملی.
۴. عشاء ربانی / افخارستیا (Eucharist / Holy Communion): مراسم مقدس مسیحی به یاد آخرین شام، محور کمونیون و نشانه وحدت عملی و آیینی.
۵. ساکرامنت (Sacrament): هر یک از مراسمهای مقدس کلیسا که حضور خداوند و تحقق ایمان و وحدت را نشان می دهد.
۶. کلیساشناسی (Ecclesiology): مطالعه ساختار، رسالت و وحدت کلیسا و روابط میان کلیساهای.
۷. کلیسای جهانی (Universal Church / Catholic Church): مفهوم کلیسای یکپارچه و شامل همه مؤمنان، هدف وحدت اکومنیسم است.
۸. وحدت قابل رؤیت (Visible Unity / Unity in Communion): تحقق وحدت در نشانه های عینی مشارکت آیینی، همکاری کلیسایی و شناسایی متقابل.
۹. اصل وحدت در کثرت (Unity in Diversity / Principle of Unity in Plurality): توازن میان هویت های متمایز و همگرایی کلیساهای برای مدیریت اختلافات.
۱۰. گفت وگوهای الهیاتی (Theological Dialogue / Ecumenical Dialogue): ابزار عملی برای مدیریت اختلافات میان کلیساهای تقویت وحدت.
۱۱. سازوکارهای نهادی (Institutional Mechanisms / Church Structures): شوراهای کمیسیون ها و اسناد رسمی که تحقق وحدت عملی و رسمی را ممکن می کنند.
۱۲. شناسایی متقابل (Mutual Recognition): پذیرش کلیساهای دیگر به عنوان شریک در ایمان و آیین، پایه تعامل اکومنیسم.
۱۳. کنسولیدیشن آیینی (Liturgical Consolidation / Ritual Convergence): همگرایی آیینی و عبادتی میان کلیساهای به منظور ایجاد وحدت قابل رؤیت.

۱۴. ادغام نهادی (Institutional Integration): هماهنگی و مدیریت اختلافات نهادی بدون تغییر اصول اعتقادی، برای تثبیت وحدت.
۱۵. وحدت اخلاقی-هنجاری (Normative Unity / Ethical Unity): وحدتی که در رفتار و زبان نسبت به دیگری درون دینی و در تعاملات عملی نمود می یابد.
۱۶. الهیات وحدت (Theology of Unity): شاخه ای از الهیات که به تحلیل، مبانی و اصول وحدت کلیسا و پیوندهای ایمانی-نهادی می پردازد.
۱۷. روایی الهیاتی (Theological Validity / Doctrinal Legitimacy): معیار سنجش مطابقت آموزه ها، اسناد و سازوکارهای کلیسا با اصول اعتقادی و سنت رسولی.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Narges Shakouri

Akbar Bagheri

Mohammad Hossein

Mozaffari

<https://orcid.org/0009-0005-2398-3358>

<https://orcid.org/0000-0002-3613-062X>

<https://orcid.org/0000-0003-1676-9909>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم

- آقانوری، علی. (۱۴۰۰). بررسی چگونگی و چرایی مشکلات اصحاب امامیه در تعیین اعیان امام. پژوهش‌های اعتقادی کلامی، ۴۱، ۲۲۹-۲۴۶.
- آل کاشف‌الغطاء، محمدحسین؛ مکارم شیرازی، ناصر (مترجم). (۱۳۸۰ ش). این است آیین ما (چاپ چهارم). تهران: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع).
- جناتی، محمدابراهیم. (۱۳۷۴). مختصات تقریب بین مذاهب اسلامی. کیهان اندیشه، ۶۰، ۴۵-۶۲.
- خلیل عالمی، علی و عزیزی، مهدی. (۱۴۰۲). جریان‌شناسی دیدگاه‌ها و رویکردهای وحدت و تقریب مذاهب اسلامی. قم: پژوهشگاه مطالعات تقریبی.
- ره‌دار، محمد. (۱۳۹۸). نقد سیاسی تقریب. مجله سیاست دینی، ۲، ۱۵-۲۲.
- عالمی، خلیل و عزیزی، مهدی. (۱۴۲۰ ش). جریان‌شناسی دیدگاه‌ها و رویکردهای وحدت و تقریب مذاهب اسلامی. قم: پژوهشگاه مطالعات تقریبی.
- قربانی، قدرت‌الله. (۱۳۹۸). نسبت انحصارگرایی و معیارهای عقلانیت گفتگوی سنت‌های دینی. پژوهش‌های فلسفی، ۲۷، ۲۷۳-۲۹۲. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.33101.2305>
- محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۰). فقه تقریب و مدیریت اختلاف. مجله فقه و حقوق اسلامی، ۴، ۲۰۱-۲۱۵.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین. (۱۳۹۸ ش). مکتب در فرآیند تکامل. تهران: نشر کویر.
- مسجدجامعی، محمد. (۱۳۹۶، ۱۴ شهریور). تقارب مسیحی: تجربه کلیسای ارتدوکس روس و واتیکان. مؤسسه مرام. <https://maraminstitute.om/?p=172>
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴ ش). وحدت اسلامی. تهران: انتشارات صدرا.
- هاروی، وان اوستین. (۱۳۹۰ ش). فرهنگ الهیات مسیحی (ترجمه جواد طاهری). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۴۰۶ ق). مجموع الفتاوی (ج ۲۰). ریاض: دار عالم الکتب.
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۹۵۰). مقالات الاسلامیین واختلاف المصلین (تحقیق هلموت ریتز). استانبول: دار النشر الفرنجیة.

آل کاشف الغطاء، جعفر بن خضر. (بی تا). *کشف الغطاء عن مبهمات شریعة الغراء* (ج ١). اصفهان: انتشارات مهدوی.

حلی، حسن بن یوسف. (٧٢٦ ق/١٩٩٧ م). *مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة* (ج ١). قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

زحیلی، وهبة. (٢٠٠٧). *الوحدة الإسلامية والتقريب بين المذاهب: دراسة نقدية*. دمشق: دار الفكر. الشاطبی، ابراهیم بن موسی. (١٤١٢ ق/١٩٩٢ م). *الموافقات فی أصول الأحكام* (ج ٢). بیروت: دار قتیبة. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (٩٦٦ ق/١٩٩٥ م). *الرعاية فی علم الدراية*. قم: مؤسسه آل البيت. طباطبائی، محمدحسین. (١٤١٧ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن* (ج ١٨). قم: دفتر انتشارات اسلامی. طوسی، محمد بن حسن. (١٤١٧ ق/١٩٩٦ م). *تهذیب الأحكام فی شرح المقنعة* (تصحیح علی اکبر غفاری؛ ج ١). تهران: نشر صدوق.

علایلی، محمد. (١٤١٧ ق). *الوحدة الإسلامية والتقريب بين المذاهب*. قم: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.

قزوینی رازی، عبدالجلیل بن ابی الحسین. (١٣٣١ ش). *کتاب النقض: بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض* (تصحیح سید جلال الدین محدث ارموی). تهران.

مقریزی، احمد بن علی. (١٨٥٣). *الخطط المقریزيّة* (ج ٢). بولاق: المطبعة الأميرية.

نشار، علی سامی. (١٩٦٥). *نشأة الفكر الفلسفي فی الإسلام*. قاهره: دارالمعارف.

نووی، یحیی بن شرف. (١٤١٢ ق). *المجموع شرح المہذب* (ج ١). بیروت: دارالفکر.

References

- Aqanuri, A. (2021 AD). "Investigating the Causes and Nature of the Problems Faced by the Imami Companions in Determining the Identity of the Imams." *Theological Creedal Studies*. 41, 229–246.
- Al-Kashif al-Ghita, M. H. (2001 AD). *This Is Our Religion*. (N. Makarem Shirazi, Trans). 4th Ed. Tehran: Imam Ali ibn Abi Talib Publications.
- Jannati, M. I. (1995 AD). "Characteristics of Rapprochement among Islamic Schools of Thought." *Kayhan Andisheh*. 60, 45–62.
- Khalil Alami, A; Azizi, M. (2023 AD). *A Trend Analysis of Perspectives and Approaches to Unity and Rapprochement among Islamic Schools*. Qom: Institute for Rapprochement Studies.
- Rahdar, M. (2019 AD). "Political Critique of Islamic Rapprochement." *Journal of Religious Politics*. 2, 15–22.

- Alami, A; Azizi, M. (2021 AD). *A Trend Analysis of Perspectives and Approaches to Unity and Rapprochement among Islamic Schools*. Qom: Institute for Rapprochement Studies.
- Ghorbani, G. (2019 AD). "Exclusivism and the Criteria of Rationality in Dialogue among Religious Traditions." *Philosophical Investigations*. 27, 273–292. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.33101.2305>
- Mohaqeq Damad, S. M. (2011 AD). "Jurisprudence of Rapprochement and the Management of Disagreement." *Journal of Islamic Law and Jurisprudence*. 4, 201–215.
- Modarresi Tabataba'i, S. H. (2019 AD). *The School in the Process of Evolution*. Tehran: Kavir Publications.
- Masjed-Jamei, M. (2017 AD). *Christian Rapprochement: The Experience of the Russian Orthodox Church and the Vatican*. Maram Institute. <https://maraminstitute.com/?p=172>
- Motahhari, M. (1995 AD). *Islamic Unity*. Tehran: Sadra Publications.
- Harvey, V. A. (2011 AD). *A Handbook of Christian Theology*. (J. Taheri, Trans.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Ibn Taymīyyah, A.. (1406 AH). *Majmu' al-Fatāwā*. Vol. 20. Riyadh: Dar 'Alam al-Kutub.
- Al-Ash'arī, A.. (1950 AD). *Maqalat al-Islamiyyin wa Ikhtilaf al-Musallin*. (H. Ritter, Ed.). Istanbul: Dar al-Nashr al-Faransiyyah.
- Al-Kashif al-Ghiṭā', J.. (n.d.). *Kashf al-Ghiṭā' 'an mubhamāt sharī'at al-gharrā'*. Vol. 1. Isfahan: Mahdavi Publications.
- Al-Ḥillī, H. (1997 AD). *Mukhtalaf al-Shi'a fi ahkām al-sharī'a*. Vol. 1. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Al-Zuhaylī, W. (2007 AD). *Islamic Unity and Rapprochement among the Schools of Thought: A Critical Study*. Damascus: Dar al-Fikr.
- Al-Shāṭibī, I. (1992). *Al-muwafiqāt fi uṣūl al-ahkām*. Vol. 2. Beirut: Dar Qutaybah.
- Al-Shahid al-Thānī, Z. (1995 AD). *Al-Ri'āyah fi 'ilm al-dirāyah*. Qom: Aal al-Bayt Institute.
- Ṭabāṭabā'i, M. H. (1417 AH). *Al-mizān fi tafsir al-Qur'an*. Vol. 18. Qom: Islamic Publications Office.
- Al-Ṭūsī, M. (1996 AD). *Tahdhīb al-Ahkām fi Sharḥ al-Muqni'ah*. (A. A. Ghaffari, Ed). Vol. 1. Tehran: Saduq Publications.
- Al-Alayli, M. (1417 AH). *Islamic Unity and Rapprochement among the Schools of Thought*. Qom: World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought.
- Qazwini Razi, A. (1952 AD). *Kitab al-Naqd: Some Criticisms of the Nasibis in Refutation of Certain Accusations against the Rawafid*. (S. J. al-Din Muhaddith Urmawi, Ed.). Tehran.

- Al-Maqrizi, A. (1853 AD). *Al-khiṭṭaṭ al-Maqrīzīyya*. Vol. 2. Bulaq: Al-Matba'a al-Amiriyya.
- Nashshar, A. S. (1965 AD). *The Emergence of Philosophical Thought in Islam*. Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Al-Nawawi, Y. (1412 AH). *Al-Majmū' Sharḥ al-Muhadhdhab*. Vol. 1. Beirut: Dar al-Fikr.
- Belinski, C. W. (2023 AD). *21st Century Ecumenism: The Local Church as a Model for Unity and Diversity in a Fragmented World* (Doctoral dissertation). Duke Divinity School.
- Bosch, D. J. (1991 AD). *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*. Maryknoll, NY: Orbis Books.
- Clooney, F. X. (2010 AD). *Comparative Theology: Deep Learning across Religious Borders*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Congar, Y. (1984 AD). *Diversity and Communion*. London: SCM Press.
- Esposito, J. L; Voll, J. O. (2001 AD). *Islam and Democracy*. New York, NY: Oxford University Press.
- Haddad, Y. Y. (1994 AD). "Islamic Unity and Ecumenism." In Y. Y. Haddad (Ed.). *Islamic legal thought*. pp. 44–47. Albany, NY: SUNY Press.
- Hashemi, N. (2015 AD). *Toward a Political Theory of Sectarianism in the Middle East: The Salience of Authoritarianism over Theology*. Middle East Institute.
- Islamic Ecumenicism: Taqrib, Shi'a–Sunni Relations, and Globalized Politics in the Middle East. Retrieved from <https://shia.harvard.edu>
- Kasper, W. (2004 AD). *That They May all Be One: The Call to Unity Today*. London: Burns & Oates.
- Kinnamon, M. (2003 AD). *The Vision of the Ecumenical Movement and How It Has been Impoverished by Its Friends*. St. Louis, MO: Chalice Press.
- Kinnamon, M; Cope, B. E. (Eds.). (1997 AD). *The Ecumenical Movement: An Anthology of Key Texts and Voices*. Geneva: WCC Publications.
- Legenhausen, M. (2023 AD). "Comparative Theology in the Islamic Sciences." *Journal of Philosophical Theological Research*. 25(3).
- Madelung, W. (1985 AD). *Religious Trends in Early Islamic Iran*. Albany, NY: SUNY Press.
- Meyer, H. (2020 AD). "Ecumenism and Interreligious Dialogue: Distinctions and Overlaps." *Journal of Ecumenical Studies*. 55(4), 559–576.
- Nasr, S. H. (2006 AD). *Islam: Religion, History, and Civilization*. New York, NY: HarperCollins.

- O'Malley, J. W. (2010 AD). *What Happened at Vatican II*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rahner, K. (1975 AD). "The Eucharist and Ecumenism." *Theological Studies*. 36(2), 285–302.
- Rouse, R; Neill, S. (Eds.). (1954 AD). *A History of the Ecumenical Movement. 1517–1948*. London: SPCK.
- Sachedina, A. (2001 AD). *The Islamic Roots of Democratic Pluralism*. (pp. 45–50). New York: Oxford University Press.
- Simpson, G. M. (1987 AD). "Ministry, Management, and the Ecumenical Movement." *Word & World*. 7(4), 394–402.
- Unitatis Redintegratio*. (1964 AD). *Decree on Ecumenism*. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana.
- World Council of Churches. (1950 AD). *The Church, the Churches and the World Council of Churches (Toronto Statement)*. Geneva: WCC.
- World Council of Churches. (1952 AD). *The Lund Principle*. Geneva: WCC.
- World Council of Churches. (1982 AD). *Baptism, Eucharist and Ministry*. Geneva: WCC Publications.
- World Council of Churches. (2005 AD). *The Nature and Mission of the Church* (Faith and Order Paper No. 198). Geneva: WCC Publications.
- World Council of Churches. (2013 AD). *The Church: Towards a Common Vision*. Geneva: WCC Publications.

استناد به این مقاله: شکوری، نرگس، باقری، اکبر، مظفری، محمد حسین ۳. (۱۴۰۴). روایی و همگرایی مفهومی اکومنیسم مسیحی و تقریب مذاهب اسلامی: مطالعه‌ای در الهیات تطبیقی. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶ (۱۱)، ۷۵-۱۱۹. DOI: 10.22054/jcst.2026.90575.1287

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.